STIELZ

Jaargang 7 nummer 4

december 1996

Witboek

meelfabriek "De Sleutels "

THEMANUMMER ROND DE MEELFABRIEK

DE STAND VAN ZAKEN

Stiel en de meelfabriek 3
' Gedenkteken van formaat en allure' - het standpunt van Stiel 4
Meneba en de toekomst vsn "De Sleutels" 6
Gastkolommen: Tjeerd van Rij, wethouder Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Leiden 7
De positie van de gemeente Leiden 8
Monumentencommissie wil bescherming deel meelfabriek 9

HISTORISCH OVERZICHT

Meelfabriek "De Sleutels" 10
Sluiting 'donderslag' voor oud-productiechef W.F. Neuteboom 12
Stiel al acht jaar op de bres voor meelfabriek 14
Tekst brief Stiel aan staatssecretaris v an O.C en W 17

HERBESTEMMING

Neem nou de Meelfabriek 18
Kans op Europese Raphael-subsidie voor hergebruik 21
Patiënten Consumenten Platform wil graag in meelfabriek blijven 21
Deskundige bijstand voor Stiel 22
Het milieu en de meelfabriek 23
Twentse daadkracht in Tricot 24
Directiekamers ' voornaam maar eenvoudig ' 26
Kunst in de meelfabriek: grafische werkplaats De Bange Duivel 27
"De Meelfabriek of hoe de tijd nieuwe betekenissen doet ontstaan" 27
Pleidooi voor behoud El Lissitzky voor Leiden 29
Plannen voor de meelfabriek 30

OMSLAG: PENTEKENING VAN MEELFABRIEK "DE SLEUTELS"
ELISABETH VAN BEIJNEN, NOVEMBER 1996

COLOFON

STIELZ 7E JAARGANG, NUMMER 4

Stielz*aken* is een uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden, tel. (071) 5125877
Jaarabonnement *f* 20,- voor vier nummers.
Donaties zijn van harte welkom op **bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391** ISSN 0928 - 9437

REDACTIE

Eric-Jan Weterings, Palestrinastraat 13huis, 1071 LC Amsterdam, tel. (020) 6648296
Paul Kop, Titus Brandsmalaan 80, 2321 CJ Leiden, tel. (071) 5765301
Foto's: Niek Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311 XK Leiden, tel. (071) 5149863 of 5275001
Distributie: K. Ravensbergen, Snippenhoek 4, 2317 WX Leiden, tel. (071) 5212605
Druk: Drukkerij Stadhuis & Stadsbouwhuis

ADRESSEN BESTUURSLEDEN STIEL

Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. (071) 5619659 *(voorzitter)*
J.J. Gijsman, Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden, tel. (071) 5125877 *(secretaris)*
G. Barentsen, Maastrichtsestraat 88, 2587 XH Den Haag, tel. (070) 3553729 *(penningmeester)*
Drs. H.D. Tjalsma, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. (071) 5154470 *(vice-voorzitter)*
E. Smidt-Adank, Constantijn Huygenslaan 51, 2332 TS Leiden, tel. (071) 5769454 *(tweede secretaris)*
W. Burgers, Meeuwenlaan 12, 2211 KP Noordwijkerhout, tel. (0252) 373481 *(taakgroep selectie)*
Dr. T. Dijs, Loevestein 41, 2352 KP Leiderdorp, tel. (071) 5891038
Mr. D.E. Krantz, Rijn- en Schiekade 15, 2311 AK Leiden, tel. (071) 5132935

VERTEGENWOORDIGINGEN VAN STIEL

Ing. H.J. Budel, *in het bestuur van de Stichting Levend Ambacht Leiden (STAL)*
Dr. T. Dijs, *in de correspondenten-vergadering van de vereniging Oud Leiden en in het bestuur van de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN)*
J.J. Gijsman, *in het bestuur van de Stichting Molen de Heesterboom*

STIEL

Stiel en de meelfabriek

'Sloop meelfabriek nabij', kopte het Leidsch Dagblad enige maanden geleden. Zo ver is het nog niet en als het aan de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden ligt zal het grote complex aan de Zijlsingel bewaard blijven. In dit speciale nummer van het verenigingsperiodiek Stielz wordt uitgebreid ingegaan op alle overwegingen die bij de discussie een rol spelen: historische, economische en esthetische aspecten worden door een groot aantal auteurs onder de loep genomen. Een geheel waardenvrije en complete inventarisatie kan Stiel hiermee niet pretenderen, maar de stichting heeft ten minste geprobeerd ook de argumenten van haar tegenstanders voor het voetlicht te brengen.

Met enige ironie zou je kunnen vaststellen dat Stiel zijn bestaan te danken heeft aan de meelfabriek. 1987 was het jaar waarin de sluiting van 'de Sleutels' werd aangekondigd. Dat feit vormde (mede) de aanleiding voor een aantal mensen om de koppen eens bij elkaar te steken. Bij sloop zou een van de laatste grote fabriekscomplexen verdwijnen uit het centrum van wat eens een bloeiende industriestad was. En wat was daar nu nog van over in dat jaar? Behalve een groot aantal kleinere complexen van bedrijf en techniek waren dat de textielfabriek van Parmentier aan de Lammermarkt, de voormalige coöperatieve bakkerij 'De Vooruit' aan de Korevaarstraat en de meelfabriek. Een groot aantal kleinere complexen werd door Stiel geïnventariseerd, die vervolgens dankzij samenwerking met de gemeentelijke monumentencommissie een zekere bescherming kregen. De jarenlange strijd tegen de gemeente en een projectontwikkelaar om Parmentier te behouden werd in 1993 verloren, maar de Vooruit kon grotendeels bewaard worden. Volgend jaar viert Stiel haar tweede lustrum en het valt te hopen dat dan ook voor haar 'pièce de resistance' aan de Zijlsingel nog iets te vieren valt.

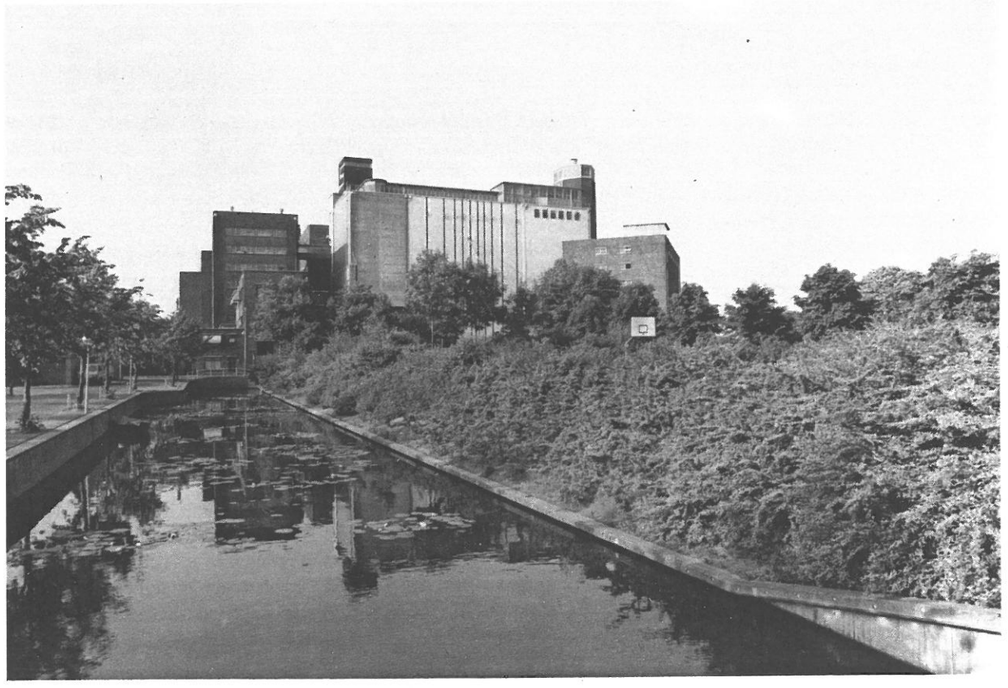

Foto Niek Bavelaar

Standpunt Stiel over de meelfabriek

Gedenkteken van formaat en allure

De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden vraagt sinds 1987 aandacht voor de historische waarde van meelfabriek "De Sleutels". Gelukkig niet helemaal tevergeefs, want het laat de publieke opinie nu niet meer onverschillig dat de gemeente Leiden aanstalten maakt de kolos te slopen. Daarnaast steunen de Monumentencommissie van de gemeente Leiden en Rijksmonumenten-onderzoekers het standpunt van Stiel. Onze stichting is in de jaren van actievoeren meer en meer overtuigd geraakt van de waarde van de Meelfabriek. Wij vinden daarom dat dit unieke bedrijf het verdient als één geheel behouden te blijven. Dat betekent niet dat Stiel het complex onder een glazen stolp wil plaatsen: herbestemming die de historische waarde van het gebouw niet aantast kan acceptabel zijn. Dit speciale witboeknummer van Stielz is een goede gelegenheid om alle argumenten nog eens op een rij te zetten.

De Meelfabriek is een belangrijk monument en moet daarom bewaard blijven. Die uitspraak vraagt een duidelijk antwoord op de vraag: waarom is dit oude bedrijfsgebouw, net als bijvoorbeeld de Pieterskerk en De Burcht, een monument?
De Meelfabriek is beslist geen voorbeeld van verfijnde bouwkunst, maar wel een monument uit de pioniersfase van het bouwen in beton. Het witte silogebouw, direct aan de Singel, is het oudste grote gebouw in ons land dat in gewapend beton tot stand kwam. Het ketelhuis, dat aan het Ankerpark ligt, heeft een dak met een zeer grote overspanning volgens een negentiende eeuwse constructie. Die constructie is nog niet eerder aangetroffen in Nederland. Onderzoekers van de Technische Universiteit Delft op het gebied van geschiedenis van de bouwkunde ontdekten dit enkele jaren geleden.
De Meelfabriek is een conglomeraat van gebouwen in diverse stijlen en constructies. Het vormt zodoende een afspiegeling van de ontwikkeling van een uniek bedrijf in Leiden en verdient dan ook als één geheel bewaard te blijven.
Uit het oogpunt van de Leidse geschiedenis van bedrijf en techniek is van belang dat de Meelfabriek het laatste grote industriële complex is in de binnenstad. Voor alle duidelijkheid: het EWR (energiebedrijf) aan de Langegracht heeft als nutsbedrijf een andere betekenis en het complex zelf is minder uitzonderlijk. De plaats van de Meelfabriek, nog net binnen de singels, was typerend voor de Leidse industrie. Er zijn nog maar bijzonder weinig bedrijfsgebouwen, die de belangrijke sociale en economische geschiedenis van Leiden levend kunnen houden voor de Leidenaars. Afbraak van deze laatste 'mechanische molen' op de wallen zou het karakter van Leiden als historische Hollandse industriestad verder aantasten. Ter vergelijking: Leiden is ook een historische universiteitsstad en daarom mag ook niemand er in ernst aan denken om de monumenten uit het verleden van de universiteit als bijvoorbeeld het Academiegebouw te slopen als het onverhoopt buiten gebruik zou raken.

Een monument en dan?
Als de Meelfabriek monumentale waarde heeft, betekent dat dan dat het gebouw automatisch en onvoorwaardelijk behouden moet blijven? Stiel vindt dat een monument iets is dat in stand moet blijven, omdat er een vitaal cultureel belang mee is gemoeid. Maar dat betekent niet dat de fabriek bij wijze van spreken onaangeroerd onder een glazen stolp geplaatst moet worden en ook niet dat economische en stedebouwkundige overwegingen geen rol meer mogen spelen.
Een verantwoorde aanpassing maakt herbestemming voor bewoning, kantoren en ateliers mogelijk. Onder een verantwoorde aanpassing verstaat Stiel noodzakelijke veranderingen die de historische waarden van het gebouw niet aantasten. Herbestemming verschaft een financiële basis voor behoud.
Het staat voor Stiel vast dat herbestemming minder gemeenschapsgeld kost dan afbraak en nieuwbouw .

Speelruimte
Wat de stedebouwkundige aspecten betreft, sluit Stiel zich graag aan bij de Nota "Op zoek naar speelruimte, een verkenningstocht ter voorbereiding van het structuurplan voor de gemeente Leiden" uit 1992. Daarin schrijven de architecten Heeling en Krop : "De binnenstad is een verzameling van bouwwerken uit een groot aantal architectuurperioden. Soms is de geschiedenis van bepaalde bouwwerken interessanter dan de waarde van de architectuur. Beide argumenten kunnen er voor pleiten gebouwen in stand te houden en een nieuwe functie te geven. Herbestemming levert meestal boeiender resultaten op dan sloop en nieuwbouw. Bijvoorbeeld de verbouwing van een deel van de Meelfabriek". Inmiddels zijn we weer een aantal jaren verder en hebben Rotterdam met het Poortgebouw op de Kop van Zuid en Amsterdam op het KNSM-eiland deze stedebouwkundige boodschap al lang in praktijk gebracht.
Sommige mensen vragen zich af of handhaving van de Meelfabriek in strijd is met het zorgvuldig beheer van en bescherming van het cultuurgroen zoals de gemeente Leiden het stelt. Met andere woorden: moet het groen van Ankerpark en Katoenpark doorgetrokken worden op het terrein van de Meelfabriek? Stiel meent - met velen - dat het cultuurgroen aan de oostkant van de stad eerder met meer kwaliteit dan met meer kwantiteit is gediend. In elk geval is het werkelijk overdreven om voor dit deel van de binnenstad van een versteende stad te spreken.
Tot slot: het draagvlak in Leiden voor behoud van de Meelfabriek groeit nog steeds. Dat blijkt uit verschillende reacties van het publiek en uit de Meelfabriekpagina van het Leidsch Dagblad van 26 september. Misschien maakt dit verschijnsel het de gehele politiek mogelijk de verbeeldingskracht te steunen die Groen Links en de VVD al toonden en om de Meelfabriek te zien als een gedenkteken van formaat en allure.

Namens de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden,
Henk Budel, voorzitter

Dit waterfront van de Meelfabriek zal in zijn geheel behouden blijven, ten minste als de gemeente Leiden het advies van de eigen Monumentencommissie wil volgen. De commissie bestaat uit onafhankelijke architecten, historici en kunsthistorici.
Op de foto links de traptoren van het silogebouw uit 1955, bekroond met de Leidse sleutels in betonreliëf; in het midden het oudste silogebouw (1904) in gewapend beton dat Nederland kent. In 1960, toen het silogebouw rechts op de foto tot stand kwam, at iedere vijfde Nederlander brood gemaakt van meel uit deze fabriek.
Foto Hielco Kuipers

De toekomst van de Meelfabriek en de positie van Meneba

Meneba Meel B.V vroeg op 23 september van dit jaar een sloopvergunning voor het gehele complex van de Meelfabriek. Daaruit blijkt welke positie de eigenaar van de gebouwen inneemt.

Dat is niet altijd zo geweest. Meneba is een onderneming met enig oog voor de geschiedenis van bedrijf en techniek. Dat komt naar voren uit de nog in bedrijf zijnde traditionele graanmolen in Alkmaar. Het blijkt ook uit de onberispelijke historische staat van het uit de jaren twintig daterende hoofdkantoor van het concern aan de Brielselaan in Rotterdam. Toen de Leidse fabriek in 1987 de deuren sloot, dacht de eigenaar nog niet aan sloop, maar aan een andere bestemming voor de gebouwen. Meneba schakelde aannemer Van der Wiel Bouw BV uit Noordwijk in om de mogelijkheden van herbestemming te onderzoeken. Dat onderzoek leverde wat op: omstreeks 1990 deed Meneba een voorstel tot herbestemming van De Meelfabriek. Dat plan beschermde de fabriek gedeeltelijk voor sloop: zo zouden bijvoorbeeld grote delen van het complex langs de Singel intact blijven, het ketelhuis uit 1904 zou wel gesloopt worden. Dit, in de ogen van de eigenaar economisch haalbare voorstel, werd afgewezen door de gemeente Leiden. Meneba moet o.a. naar aanleiding van deze afwijzing geconcludeerd hebben dat herbestemming steeds zou afketsen op politieke onwil van de gemeente Leiden, want daarna sloeg de eigenaar een andere richting in. Er is inmiddels veel tijd en moeite in sloop- en nieuwbouwplannen gestoken en Meneba acht nu afbraak van de Meelfabriek en het bouwen van een nieuw gebouw op die plek de beste, en economisch meest aantrekkelijke, optie. Het is daarom opmerkelijk dat het Rotterdamse concern daarnaast andere, lees economisch dus minder aantrekkelijke oplossingen, niet wil uitsluiten. Aan andere opties verbindt Menaba wel de voorwaarde dat aannemer Van der Wiel er bij betrokken moet blijven.

Het concern zal financieel niet gebaat zijn bij een langer voortduren van de huidige situatie en probeert met het indienen van een sloopvergunning de, in zijn ogen, trage besluitvorming rond de bestemming van de gebouwen te beïnvloeden. Veel andere machtsmiddelen heeft het concern niet ter beschikking, want zelfs uitponden (het in delen verkopen van de fabriek aan de meest biedende) is een zaak waar de gemeente Leiden met het bestemmingsplan in hand gemakkelijk een stokje voor kan steken: kooplustigen moeten namelijk al bij voorbaat rekening houden met de bestemming "meelfabriek".

Partnerschap

In de brief waarin de eigenaar een sloopvergunning vraagt, wordt de heer A.H. van der Wiel, directeur van Van der Wiel Bouw BV te Noordwijk, als gemachtigde aangewezen. Van der Wiel is en blijft dus de partner van Meneba bij de bestemming van de Leidse bezittingen. In de brief van Meneba wordt ook de aanvraag van een bouwvergunning aangekondigd. Omdat Meneba de beperkte termijnen kent die voor een dergelijke procedure gelden, moet dus het nieuwe bouwplan al bijna kant en klaar zijn. Dat betekent dat het partnerschap Van der Wiel en Meneba zich een zeer aanzienlijke investering in de ontwikkeling van een nieuwbouwplan heeft getroost. Om de risico's van dergelijke investeringen te beperken, is het een aanvaarde praktijk dat zulke inspanningen niet zonder overleg met de gemeente gebeuren. Dat betekent dat er rekening gehouden zal zijn met de bekende voorkeur van de gemeente voor hoogbouw, wellicht zelfs drie hoge slanke woontorens om het beslag op de grond zo gering mogelijk te maken en om zo ruimte te geven aan veel groen. De hoogbouw zal, naar redelijker wijze verondersteld mag worden, het huidige niveau van de meelfabriek, van 50 à 60 meter, niet overschrijden. Wat betreft het aantal woningen is er een minimum aantal, dat bepaald wordt door de kosten van de sloop. Als de sloopplannen doorgaan, wil de ironie dat in de afmetingen en in het aantal woningen in de nieuwbouw toch de oude Meelfabriek herkenbaar zal zijn, niet als een authentieke herinnering, maar als een, vermoedelijk knellende, randvoorwaarde.

Hoewel, zoals verondersteld, de nieuwbouwplannen in een zekere verstandhouding met de gemeente zijn ontwikkeld, kan dat niet betekenen dat Leiden bindende toezeggingen heeft gedaan. Dat de politieke steun voor slopen en nieuwbouw thans kleiner is dan men misschien verwachtte, betekent dat het partnerschap binnenkort de keuze voor slopen en nieuwbouw echt hard zal moeten maken. Dat is natuurlijk moeilijk omdat het eerste voorstel van het partnerschap uit 1990 geen sloop, maar herbestemming inhield. Men zal niet kunnen volstaan met te zeggen dat herbestemming van de Meelfabriek nu niet meer te betalen is. Het ligt voor de hand dat het partnerschap de steun van een externe deskundige zal zoeken en mogelijk zelfs een onderzoek zal laten uitvoeren. Onderzoek zal, hoe dan ook, een cruciaal punt moeten vormen in de toekomstige besluitvorming over de Meelfabriek, maar onderzoek op grond van een door Van der Wiel opgestelde probleemstelling is voor de andere partijen geen geloofwaardige bijdrage aan die besluitvorming. Voor Van der Wiel, als deelnemer in het partnerschap, staat er heel wat op het spel en waar zijn belang ligt is duidelijk: rendabel maken van het in de ontwikkeling van de nieuwbouwplannen geïnvesteerde geld. Elke andere oplossing dan sloop betekent verlies van die investering.

Voorzover het bovenstaande een weergave van het standpunt van Meneba inhoudt, is die gebaseerd op uitspraken van functionarissen van het concern in kranteninterviews en op openbare stukken, zoals de aanvrage van de sloopvergunning. Daarnaast is er door Stiel eigen onderzoek ingesteld. Stiel stelt het op prijs te verklaren dat de directie van Meneba geen verantwoordelijkheid aanvaardt voor de bovenstaande tekst.

Joop J. Gijsman

Gastkolommen

Aan het woord is een verklaard tegenstander van behoud en herbestemming van de meelfabriek.. Ervoor in de plaats moet groen komen. De gastschrijver van deze keer is Tjeerd van Rij, wethouder van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening van Leiden.

Terug naar groen

Welk cadeau verdient Leiden bij de overgang naar een nieuw milennium? Ruimte, in letterlijke en figuurlijke zin. Ons bolwerk van vrijheid kan alleen blijven bestaan als er ruimte is voor aanpassing aan nieuwe ontwikkelingen.

In het op zijn laatste benen lopende milennium was verdediging tegenover buitenstaanders een voorname reden voor het ontstaan van deze stad en lange tijd een eerste zorg van het stadsbestuur. Als monumentale overblijfselen van deze zorg danken wij de Burcht en de Singel-structuur. Twee zaken die Leiden uniek maken. Aan herstel van de Burchtheuvel wordt op dit moment gewerkt . De grootste verminking van de Singels kan hopelijk binnenkort ongedaan worden gemaakt. Nergens is het water van de Singel zo versmald als bij de Weverbrug. U begrijpt het al, dat is de brug in het verlengde van de Oosterkerkstraat. Zo'n 50 jaar geleden barstte hier een industrie uit z'n vestje en ging onverantwoord ver in het water bouwen.

Ruim 50 jaar eerder waren de stadwallen geslecht en verloor Leiden zijn groene Singelrand. Een nijpend tekort aan ruimte noodzaakte het stadsbestuur op deze vervallen bolwerken bebouwing toe te staan. Helaas bleven van alle verdedigingswerken slechts twee poorten over. Wat zou het mooi zijn als Leiden naast de Burcht ook zijn zeventiende eeuwse stadswallen had behouden als een prachtige groene cirkel om de oude stad. Maar de industriële vernieuwing eiste haar tol. Terwijl in het zuidelijk deel Plantsoen en Hortus de vrijgekomen ruimte mochten innemen werd het armere noorden en oosten met Stadswerf, Lichtfabrieken, Reiniging, Grofsmederij en Meelfabriek opgescheept. Gelukkig is deze fout in de recente stadsvernieuwingstijd voor een belangrijk deel hersteld. Omdat Waal wist dat veranderingen in bebouwd gebied zonder smijten met geld een proces van lange adem zijn, liet hij herstel van de groenstructuur rond de oude stad in 1978 in een Structuurplan voor de binnenstad vastleggen. Inmiddels heeft de gemeenteraad in 1995 een structuurplan voor de hele stad vastgesteld, waarin na enige discussie deze beleidsuitspraak is hernieuwd.

Het conglomeraat aan gebouwen dat wij gemakshalve met de "meelfabriek" aanduiden heeft zijn functie verloren. Het complex is een organisch geheel, maar geen eenheid. Te veel massa op een verkeerde plek. Fiets je vanuit Zoeterwoude door de weilanden weer richting stad dan zie je hoe hoog dit baken boven alles uittorent. Zelfs de toren van de Petruskerk verdwijnt bij deze massa in het niet. Het is natuurlijk wel een herinnering van industriële activiteit en vernieuwing in de oude stad. Ieder die dit belang behartigt, moet zich inspannen voor behoud. Stiel doet dit al jaren met grote inzet. Kan dit een verantwoorde oplossing opleveren? Neen want een benadering vanuit bouw- en cultuurhistorie is te eng.

Het complex is al jaren buiten bedrijf. Met opslag heeft het nog enige tijd een functie vervuld, die paste bij de postactieve periode. De laatste jaren is het bestaan kwijnend. Gedreven medicijnmannen willen het complex in leven houden. Sommige super-specialisten richten hun aandacht alleen op de oudste gedeelten: het ketelhuis uit 1896 en het Silogebouw uit 1898. Vanuit hun bouwhistorische professie hebben zij goede argumenten. Het resultaat van hun denken is echter beperkt. Door de plaats van deze gebouwen is geen goede groene verbinding tussen Anker- en Katoenpark mogelijk. En alleen het complex als geheel is een toonbeeld van de sociaal-economische geschiedenis en een voorbeeld van ons tekort aan ruimte. Van mij hoeft de burgemeester bij deze honderdjarige niet lang meer op bezoek. Een wegkwijnend gebouw bezoeken is genant. Er moet nu eens gauw een besluit vallen.

Renderend hergebruik vraagt om zulke grote verbouwingen dat de patiënt daar niet anders dan ernstig verminkt uit kan komen. Is zo'n ander, nieuw leven te verkiezen boven een natuurlijke dood. Natuurlijk niet. Door het talmen van de eigenaar kan van een zachte dood al geen sprake meer zijn. Het complex nu ombouwen tot een heel ander wezen getuigt niet van veel respect. Het zou een resultaat opleveren dat uiteindelijk niemand bevalt. Te duur en slecht wonen op een plaats die om een andere invulling vraagt. Laat iedere geïnteresseerde het complex nu nog bekijken. Vanaf het dak zal men dan zien dat de oosterlijke binnenstad te weinig groen heeft om het over de toegankelijkheid daarvan maar niet te hebben. Wie zal dan nog durven beweren dat het Ankerpark de vergelijking met het Plantsoen kan doorstaan. Dus aanvullen dit groen en openleggen vanaf de Oosterkerkstraat. Ik heb er vertrouwen in dat onze Stieldokters een dergelije gezichtsverbreding kunnen doormaken. Hun leidsmannen vroegen mij immers een column te schrijven. Het bolwerk in letterlijke zin is weg. Dat van de vrijheid blijft.

Tjeerd van Rij
december 1996

De positie van de gemeente Leiden

"De Meelfabriek is een sta-in-de-weg voor de stedebouwkundige ontwikkeling van Leiden en een lelijke puist in de mooie groene kraag van de binnenstad." Zo ongeveer zal bij de Gemeente zijn gedacht vanaf de jaren zeventig. In het Stadsbouwhuis is ook vast wel een hoeraatje opgegaan toen de laatste molen van de "De Sleutels" stil viel in 1987. Het Menebavoorstel van 1989 tot gedeeltelijk hergebruik van de gebouwen had daarom geen schijn van kans. Het voorstel van Stiel uit 1990 om de Meelfabriek op de monumentenlijst te zetten, ketste ook af.

Politiek besluit

Na een periode van lucratief gebruik van de silo's voor opslag, waarbij de schepen weer af en aan voeren door de grachten van Leiden, kwam het overleg tussen eigenaar en Gemeente weer op gang. Meneba zal te horen hebben gekregen dat nieuwbouw de voorkeur verdiende. Voor verdergaande onderhandelingen met het bedrijf wilde wethouder Van Rij zich verzekeren van de steun van het college. In 1993 is daarom een collegebesluit genomen dat koos voor sloop. Dat was een politiek besluit omdat het de Gemeente op dat moment ontbrak aan onderzoeksgegevens om een afweging te kunnen maken tussen sloop of herbestemming van de gebouwen.

Nieuwe feiten van de laatste tijd, als de adviezen van de gemeentelijke Monumentencommissie en die van het MSP (Monumenten Selectie Project dat uitgaat van de Rijksdienst voor Monumentenzorg) en ook de kans dat een raadsmeerderheid sloop afwijst, maakten het besluit van 1993 nog niet ongedaan. Immers, als dat wel het geval was, dan zou het college volgens het advies van de eigen Monumentencommissie en zonder herbestemmingsonderzoek de Meelfabriek op de monumentenlijst kunnen plaatsen. Dat is bijvoorbeeld wel gebeurd met het Sijthoffgebouw aan de Doezastraat en met het grote fabriekscomplex van Scheltema aan de Oude Singel. Het belang van herbestemming voor Scheltema is vergelijkbaar met dat van de Meelfabriek.

Dat het besluit tot sloop en nieuwbouw uit 1993 nog steeds het uitgangspunt is, blijkt ook uit een recente uitspraak van Wethouder Van Rij, die zegt dat hij het huidige college bindt aan dat besluit. Bovendien is de in september 1996 door Meneba aangevraagde sloopvergunning niet afgewezen, maar aangehouden.

Objectiviteit

Wat wel verandert, is het feit dat de gemeente er nu naar streeft het politieke besluit van 1993 te onderbouwen met onderzoeksgegevens. Men verwacht dat die gegevens zullen aantonen dat herbestemming economisch niet haalbaar is, of dat bij een economisch aanvaardbare herbestemming de historische waarden van de Meelfabriek verloren zullen gaan. Vervolgens zal men dan de raad voorstellen de positieve adviezen van de gemeentelijke Monumentencommissie af te wijzen. Dat zal vermoedelijk nog voor maart 1997 gebeuren zodat er, mogelijk nog binnen een termijn van zes maanden, een beslissing kan vallen over de door Meneba aangevraagde sloopvergunning.

Voor een volledig onderzoek naar herbestemming is dus nu, negen jaar na de sluiting van de fabriek, weinig tijd en ook nauwelijks geld beschikbaar. Men neigt er daarom toe één van de in Leiden circulerende herbestemmingsplannen als onderzoeksobject te kiezen. Het komt financieel goed uit indien dat onderzoek zou gebeuren door of voor rekening van Van der Wiel, de projectontwikkelaar namens Meneba. Daar staat tegenover dat de uitkomsten van het onderzoek winnen aan overtuigingskracht naarmate de onafhankelijkheid en de objectiviteit gewaarborgd is. Daarom overweegt men Stiel op één of andere wijze te betrekken bij het opstellen van uitgangspunten voor het onderzoek. Maar of men alle partijen, inclusief aannemer Van der Wiel, zo om de tafel kan krijgen, is niet zeker.

Joop J. Gijsman

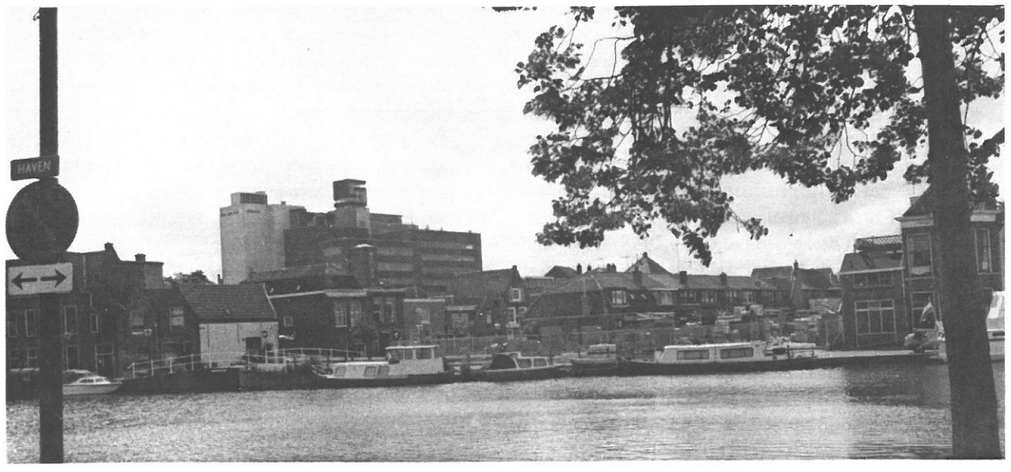

Foto Niek Bavelaar

Monumentencommissie: Belangrijk deel meelfabriek gemeentelijk monument

Als de monumentencommissie haar zin krijgt, wordt een belangrijk deel van de meelfabriek De Sleutels een gemeentelijk monument. Voor het verlenen van deze bescherming aan het gehele industriële complex, zoals door Stiel bepleit, was onvoldoende steun in de commissie.
Deze opvatting van de gemeentelijke monumentencommissie heeft ertoe geleid dat wethouder Van Rij een onderzoek zal laten instellen naar de mogelijkheden van hergebruik van de meelfabriek. Op basis van dit onderzoek zal het college van B. en W. in maart volgend jaar met een voorstel komen over de meelfabriek.

Sinds de sluiting van de meelfabriek in 1988 wordt een soms felle discussie gevoerd over het behoud van dit laatste industriële complex binnen de Leidse singels. In 1991 weigerde het toenmalige ministerie van WVC de meelfabriek, eigendom van het Meneba-concern, op de rijksmonumentenlijst te plaatsen. Reden voor die beslissing was vooral het probleem om een geschikte alternatieve functie voor de fabriekskolos te vinden.

Nadien heeft de monumentencommissie in het kader van de procedure van het Monumenten Selectie Project (MSP) besloten de oudste gedeelten van de meelfabriek, het ketelhuis uit 1896 en het silogebouw uit 1904, voor te dragen voor plaatsing op de rijksmonumentenlijst.

Kortgeleden kreeg de discussie een nieuwe impuls toen bekend werd dat het Meneba-concern een sloopvergunning voor de meelfabriek heeft aangevraagd. Ook heeft Meneba een projectontwikkelaar in de arm genomen om na te gaan wat de mogelijkheden zijn.

In de recente vergadering van de monumentencommissie, die het college van B. en W. adviseert, ging het om de vraag of de rest van het complex dan wel een deel daarvan op de gemeentelijke monumentenlijst zou moeten komen. Stiel-vice voorzitter Heiko Tjalsma zette nog eens uiteen waarom naar de mening van zijn organisatie het gehele complex van de meelfabriek op de monumentenlijst hoort. Tijdens de discussie nam ook ir. Veldman dat standpunt in, vooral ook omdat de samenhang van de gebouwen van essentieel belang is voor het complex. "Een prachtig getuigenis van de industriële ontwikkeling van Leiden." Daarentegen kantte het commissielid Van Cruijsen zich tegen plaatsing van het complex op de monumentenlijst van de gemeente. Hij wilde slechts een uitzondering maken voor het kantoorgebouw, dat naar zijn mening vooral architectuur-historische waarde heeft.

Tussen deze uitersten bewoog zich een meerderheid van de commissie, die een groter of kleiner deel van het fabriekscomplex het stempel van gemeentelijk monument wilde geven, vooral vanwege de herinneringswaarde. Uiteindelijk bleek bij de stemming dat het voorstel tot plaatsing van het gehele complex op de monumentenlijst werd gesteund door een minderheid van twee leden. Een voorstel tot plaatsing op de lijst van aaneengesloten gedeelten van het complex met daarin de silogebouwen uit 1937, 1938 en 1955 uit 1937, het meelpakhuis, het kantoorgebouw, dienstwoning en de fietsenbergplaats verwierf vijf stemmen: een ruime meerderheid.

Dit betekent dat alle panden aan de Oosterkerkstraat volgens de commissie op de gemeentelijke monumentenlijst moeten evenals een deel van de panden aan het water.

Wibo Burgers

De Meelfabriek op INTERNET !

Sinds kort is de Meelfabriek op Internet te bekijken. Dit is mogelijk via de "WWW-site" van de *Digitale Stad Leiden* (DSL). Voor de niet-ingewijden: WWW staat voor World Wide Web. Met behulp van WWW kan digitale informatie, die via Internet bereikbaar is, bekeken en ontsloten worden. Deze mogelijkheid is de laatste paar jaar in een ongekende stroomversnelling geraakt. Er is een enorme groei van zowel informatie-vragers (iedereen, die een Internet-aansluiting heeft) als van informatie-aanbieders op Internet. Een Internet-aansluiting kan men of via het werk hebben (al langere tijd bij universiteiten, nu ook bij steeds meer bedrijven, instellingen en scholen) of via een abonnement bij een zogenaamde Internet-provider (bijvoorbeeld Datanet).

In Leiden bestaat sinds enige tijd de Digitale Stad Leiden, die zoals in meer plaatsen in Nederland, informatie over de stad Leiden en haar bewoners bundelt. Dit betreft enerzijds overheidsinformatie, anderzijds informatie over bedrijven, verenigingen, stichtingen en personen. Sommige mensen trachten door zichzelf op WWW aan te prijzen bijvoorbeeld werk te krijgen. De rol van de Digitale Stad Leiden is vooral die van centraal toegangsloket voor informatie over de stad. Door middel van 'links' zijn alle verschillende Leidse sites via hen te bereiken. Alleen het universitaire Leiden vormt hierop een uitzondering; alle universitaire en daaraan verwante instellingen zijn via aparte (en iets oudere) sites van de Leidse Universiteit te benaderen.

Er is voor DSL een speciale reden om aandacht te besteden aan de meelfabriek: zij heeft haar hoofdkwartier sinds kort in de meelfabriek. Vandaar dat DSL nu een korte presentatie biedt over de geschiedenis van het gebouw en de mogelijke toekomst daarvan. Deze wordt geïllustreerd met foto's van Stiel-fotograaf Niek Bavelaar. De teksten zijn geleverd door Stiel. Daarmee vormt deze site op dit moment de enige over een historische Leidse vereniging. Op Internet kan alles echter snel veranderen, dus het is de vraag hoe lang deze presentatie op het net blijft.

Op dit moment is de URL van de Meelfabriek-site:
http:\www.dsl.nl\meelfabriek\index.html

Heiko Tjalsma

Meelfabriek 'De Sleutels' - een historisch overzicht

De geschiedenis van de Meelfabriek is door auteur Cor Smit beschreven in 'Leids fabrikaat', in 1990 door Stiel uitgegeven en al jaren niet meer leverbaar. Hieronder een samenvatting, waarbij in grote lijnen de indeling van Smit is gevolgd. Die begint met een beschrijving van de bouwgeschiedenis van het complex, gevolgd door de historie van de fabriek.

Bouwgeschiedenis

Sinds de oprichting in 1883 is de meelfabriek verschillende keren afgebrand, maar een aantal onderdelen uit het begin van de eeuw is bewaard gebleven. Zo zijn het ketelhuis uit 1896 en het silogebouw uit 1904 voorbeelden van vroege, grote betonconstructies in Nederland. Vanuit het naast de meelfabriek gelegen Ankerpark is het ketelhuis goed zichtbaar. Het is herkenbaar aan het gebogen dak in de vorm van een cirkel, een constructie die in deze vorm uniek is in Nederland. Het silogebouw is het oudste grote Nederlandse bouwwerk dat geheel in gewapend beton is uitgevoerd. Bijzonder zijn verder het riffellokaal uit 1931, het meelpakhuis uit 1937 en het een jaar later verrezen reinigingsgebouw. Ondanks hun massieve voorkomen hebben de buitenmuren van deze fabrieksonderdelen geen dragende of steunende functie, ze scheiden alleen het interieur van de buitenlucht.

Het meelpakhuis heeft een betonskelet dat is opgebouwd uit paddestoelvloeren. Deze soort constructie komt vaker voor, maar niet de variant die in de meelfabriek werd toegepast. Het riffellokaal bestaat uit een ijzeren skelet van kolommen en balken. Bijzonder is dat over de ijzeren balken houten vloerdelen liggen zonder houten balklaag. Het voordeel van deze constructie is dat er alleen maar een gat gezaagd hoeft te worden in de houten vloer om een nieuwe buis of leiding door te trekken. Als deze niet meer nodig is, kan het gat eenvoudig met een houten stop worden opgevuld. Het reinigingsgebouw is opgetrokken uit betonnen balken met dezelfde houten vloeren als in het riffellokaal. Deze combinatie is voor zover bekend in geen enkel ander gebouw toegepast.

De fabriek

De meelfabriek werd in 1884 opgericht als compagnonschap van A.J. Koole en Arie de Koster. Hoewel naam De Koster lang aan het bedrijf verbonden zou blijven, was Koole de man die al een jaar eerder de grondslag voor de fabriek legde. Leidenaar Adriaan Jacobus Koole was aanvankelijk eigenaar van korenmolen 'd Oranjeboom, gelegen aan de Zoeterwoudse Singel bij de Zijdgracht (nu Korevaarstraat). Blijkbaar realiseerde hij zich dat de tijd voorbij was, waarin graan in een molen werd gemaald en het brood ambachtelijk werd gebakken. Koole begon al in 1879 een fabriek, eerst aan het Levendaal en Geregracht, om later voor korte tijd naar de Looiersstraat te verhuizen. In 1884 verrees op de huidige locatie zijn eerste moderne meelfabriek.

Toen Koole in 1886 al overleed, werden zijn erfgenamen uitgekocht, waarna de meelfabriek als familiebedrijf van de De Kosters verder ging. De herinnering aan Koole is levend gehouden door middel van een gevelsteen uit d'Oranjeboom, die na afbraak van de molen in 1904 werd ingemetseld in de fabriek. Dat was toen al het tweede exemplaar, want de eerste brandde in 1891 geheel af. Tien jaar later ging een deel van de nieuwbouw bij een volgende brand verloren.

In de volgende decennia groeide de meelfabriek snel. Het volcontinue werk werd gedaan door twee ploegen, tot de Arbeidswet van 1919 een drieploegendienst ging voorschrijven. Toen in 1922 een Rijswijkse meelfabriek werd overgenomen, bedroeg de capaciteit 200 ton per dag, om negen jaar later al te zijn gegroeid tot 350 ton. Inmiddels was in 1928 de firma omgezet in een nv, die de naam 'NV Meelfabrieken 'De Sleutels', v/h De Koster & Co.' kreeg. De meelfabriek bleef echter een familiebedrijf, waarin generaties De Kosters als directeuren de scepter bleven zwaaien. Deze fabrikanten speelden ook in de nationale en internationale vereniging van meelfabrikanten lange tijd een belangrijke rol.

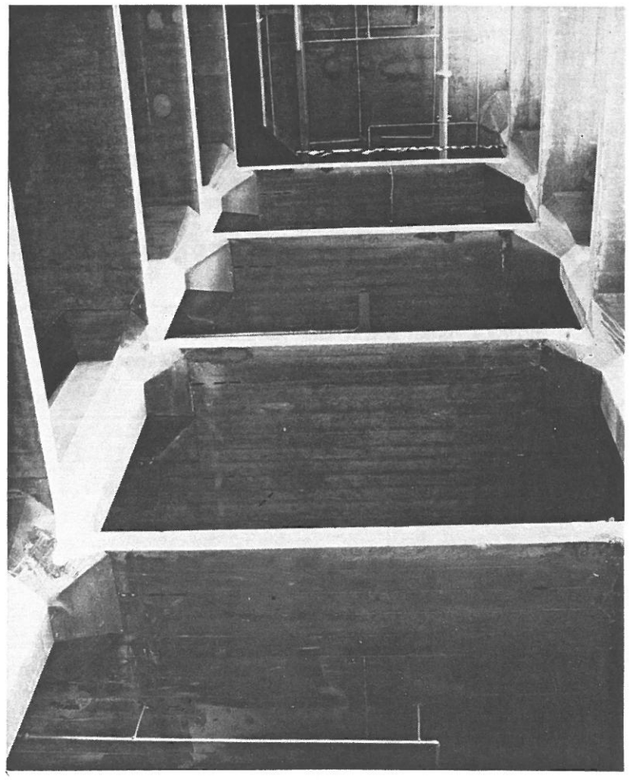

Het meelmagazijn uit 1937 met de paddenstoelvloeren. De naar boven toe verjongende kolommen en de steeds groter wordende paddenstoelen zijn duidelijk te zien. Foto Reinier Verbeek

Ook in de jaren dertig ging het de fabriek voor de wind, wat onder meer blijkt eerder reeds beschreven uitbreidingen. In 1940 verees nog een nieuw kantoor, maar daarna stopte verdere expansie tijdelijk vanwege het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. In de oorlogsjaren hielden directeur H.J. de Koster en de latere 'sociaal directeur' Beukema toe Water zich bezig met militair inlichtingenwerk. Verder werd vanuit de meelfabriek het verzet in de omgeving aan brood geholpen.

Over arbeidsonrust bij de meelfabriek is weinig bekend, maar in 1947 was het goed raak. Er brak een grote 'wilde' staking uit over de CAO. Toen de vakbonden geen steun verleenden, haalden de stakers onder de Leidse burgerij het voor die tijd astronomische bedrag van 10.000 gulden op, waardoor zij hun actie drie weken konden volhouden.

Na de oorlog volgde verdere expansie, waardoor de productiecapaciteit in 1959 was gegroeid tot 550 ton per dag: 420 ton bloem, goed voor 750.000 broden per dag en verder hardgries, een grondstof voor onder meer macaroni. Die productie werd bereikt met de inzet van slechts 150 productie-arbeiders.

In 1964 volgde overname door de Rotterdamse meelgigant Meneba en ook in de jaren die volgden bleef het bedrijf groeien. In 1964 verrees een nieuwe silo aan de Zijlsingel, terwijl vier jaar later verdere uitbreidingen van het complex volgden. In 1982 nog werd het bulkbeladingssysteem via de computer geautomatiseerd.

Geruchten over problemen bij Meneba bereikten in de jaren tachtig de toen 85 personeelsleden, maar niemand voorzag een spoedige sluiting. Experimenten met nieuwe activiteiten buiten haar traditionele marktsectoren hadden Meneba echter forse verliezen opgeleverd. Daar kwam het onstaan van overcapaciteit in meelproductie-faciliteiten bij, vanwege dalende exportcijfers. Toch werd het in 1987 genomen besluit om de productie naar Rotterdam over te brengen door velen als wrang ervaren, omdat zowel de Leidse als de Rotterdamse Meneba-fabrieken nog winstgevend waren. Een beroep van vakbonden op de gemeente bleek tevergeefs. De toenmalige wethouder Fase vatte haar standpunt kernachtig samen: 'de gemeente doet niet in meel'.

EJW

Jan Wolkers en de Leidse Meelfabriek

"Met mijn vrienden, die van hun onderduikadressen weer thuis waren gekomen, ging ik bij de meelfabriek in Leiden werken om het voedsel dat door de geallieerde vliegtuigen op het vliegveld Valkenburg was gedropt en op grote vrachtwagens en witbesterde legerwagens naar de fabriek werd gebracht, te sorteren. De duistere hangargrote fabriekshal was een reusachtig labyrint van huizenhoge stapels dozen en zakken. De zoete geur van kapotgeslagen blikken met biscuits en chocolade was bedwelmend, alsof je een katholieke kerk binnen kwam waar overdadig met wierookvaten gezaaid was.

Maar we waren te lamlendig en te verzwakt en geestelijk te zeer uit ons evenwicht geslagen door meer dan een halfjaar nijpende honger om nog wilskrachtig en idealistisch onze mouwen op te kunnen stropen voor allen en iedereen. We hadden de dood van te dichtbij in de holle oogkassen gekeken. We hadden gestolen, geroofd, gekaapt om van dag tot dag het leven te rekken. Soms denk ik wel eens dat we op de rand van kannibalisme hebben gebalanceerd, in die verworden wereld van het recht van de hongerigste. Al gauw wisten we ons te onttrekken aan het sjouwen en stapelen en lagen in holen van zakken meel en dozen met eigeelpoeder als in verlaten duindalen met leidse meiden, die zo wit en mager waren als middeleeuwse madonna's, te kroelen en te vrijen, meiden die zich avond aan avond met stakerige drift met de bevrijders een geslachtsziekte jitterbugden, zodat we na een paar weken allemaal met een druiper rondliepen." (Jan Wolkers, *Zwarte bevrijding* pp. 18-20.)

Wie
biedt u de basis
voor beslissingen?

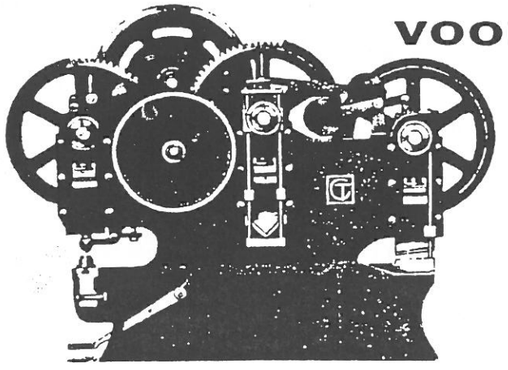

research voor beleid bv
Schipholweg 13 - 15
2316 XB Leiden
telefoon: 31 (0) 71 - 25 37 37

Oud-productiechef W.F. Neuteboom:

'Sluiting meelfabriek kwam als donderslag bij heldere hemel'

"Voor sommige mensen stortte hun wereld in, toen de sluiting van de een op de andere dag bekend werd gemaakt. Vroeger was je levenslang verzekerd van een baan in de levensmiddelenbranche, net als bij de overheid. 'Iedereen blijft brood eten, dus de meelfabriek blijft bestaan,' zo redeneerden de mensen." Aldus W.F. Neuteboom, die van 1961 tot aan de sluiting in 1988 werkte in meelfabriek De Sleutels. De eerste twee jaar was hij actief als assistent-chef van het laboratorium en daarna werd hij productieleider. In die 27 jaar veranderde er weinig aan het exterieur van de meelfabriek, maar binnen de muren werd het productieproces voortdurend gemoderniseerd.

Aanvankelijk werkte Neuteboom bij de Grofsmederij, die naast de meelfabriek was gevestigd. Op 25-jarige leeftijd stapte de chemicus over naar de buurman. "Het was leuk om te zien hoe al die ankers gesmeed werden, maar de meelfabriek was toch een ander, veel mooier bedrijf: het productieproces in de vele afdelingen, de molen en de wasserij. Ook van buiten straalde het complex wat uit. Vooral als ik er 's avonds moest zijn en ik zag die zee van licht door alle ramen als ik aan kwam rijden - dat was echt heel bijzonder."

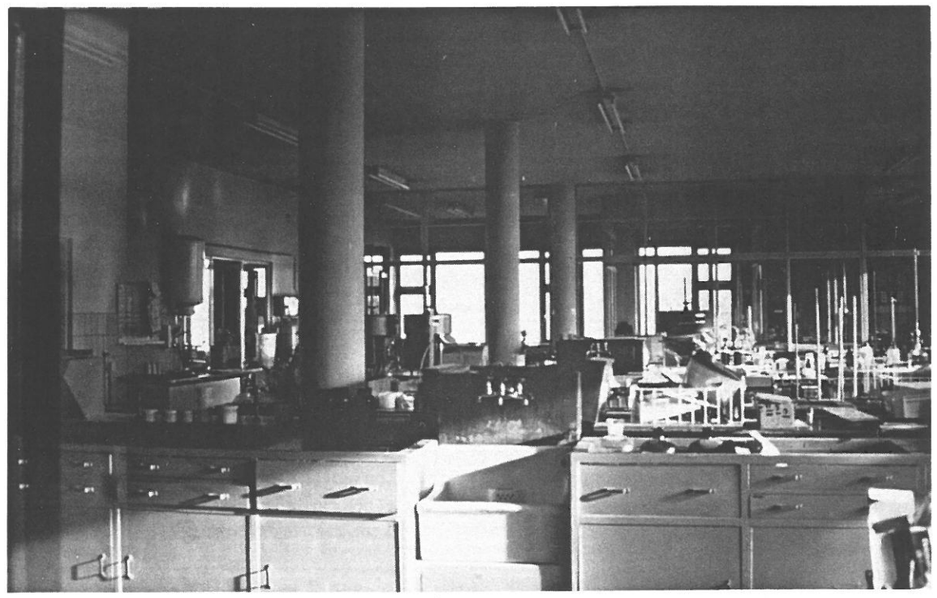

Het laboratorium, gelegen in het kantoorgebouw *Foto Reinier Verbeek*

Neuteboom begon in 1961 als assistent-chef laboratorium, waar werd gecontroleerd of de tientallen meel- en bloemsoorten aan de juiste specificaties voldeden. "Van de tarwe die binnenkwam moest het vochtgehalte, het eiwitgehalte etc. worden vastgesteld. Daarna werd de tarwe gemalen en gebakken in de proefbakkerij, zodat we konden vaststellen hoe die tarwes zich zouden gedragen als ze in productie werden genomen. Niet alle soorten zijn geschikt om bloem met een bepaald eiwitgehalte te produceren, dus dan is het zaak om de juiste melange te maken. Goede bloem produceren is niet zo moeilijk, het gaat er om een constante kwaliteit te leveren. Dan weet een bakker wat hij krijgt, zodat hij elke dag met dezelfde grondstof hetzelfde soort brood kan bakken."

Om de juiste bloem te krijgen is het instellen van de walsenstoelen waarin het graan wordt gemalen een belangrijke stap. In die walsen wordt het meellichaam steeds verder verkleind en gezeefd tot bloem. Bij elke soort worden de kleppen in een andere stand gezet. Neuteboom: "hoe meer bloem je uit de tarwe haalt, hoe donkerder de bloem. Die komt op een zeef terecht met gaas van een bepaalde diameter. In het begin deed het laboratorium ook zeefproeven. Bij het zogenoemde voormalen werden de walsenstoelen handmatig ingesteld, waarna je keek hoeveel bloem er op het gaas bleef liggen. Later werden die zeefproeven door mensen in de fabriek zelf gedaan."

Donderend geraas

In het laboratorium had Neuteboom aanvankelijk weinig contact met andere afdelingen van de fabriek, maar die situatie veranderde radicaal toen hij in 1963 tot productiechef werd benoemd. "Opeens kwam ik in de fabriek terecht, waar duizenden kilo's graan per uur via allerlei installaties met donderend geraas voorbij kwamen stormen, waar al die verschillende afdelingen zaten, verdieping na verdieping. De eerste opdracht die ik dan ook kreeg was om het productieproces te inventariseren. Aanvankelijk vond ik dat een rotstreek, maar later realiseerde ik me dat ik daardoor kritisch naar onze werkwijze had leren kijken."

"In de jaren zestig werd in de productie gewerkt in een drie-ploegendienst, die dag en nacht doorging. De productieploegen begonnen op maandag om 6.00 uur en werkten door tot zaterdag 24.00 uur. Iedereen had steeds een korte cyclus van een week middag-, ochtend-, en nachtdienst en daar hadden veel mensen problemen mee. Hoewel later de arbeidstijd werd verkort, is die drie ploegendienst altijd gebleven. Uiteindelijk sloten we de productie op zaterdagochtend."

De organisatie van de fabriek zat in die tijd heel hiërarchisch in elkaar, herinnert Neuteboom zich. "Je had aan de top directeur De Koster en zijn adjunct Beukema Toe Water. Je wist waar ze zaten, maar dat was dan ook alles. Tussen de witte boorden en de fabriek zat een wereld van verschil. Onder de directie viel Sanders, het hoofd van de productie die de dagelijkse leiding had. Onder hem werkten weer twee productiechefs, waarvan ik er in 1963 een werd."

"Die hiërarchische indeling ging door tot in de fabriek. Bij de molens had je verschillende ploegen, die onder leiding stonden van een baas. Dat waren de zogenoemde ondermolenaars, die de leiding hadden op de werkvloer. Een ploeg bestond uit twee walsenvoerders, twee ziftenvoerders en twee tussenlieden. Je kwam in een ploeg als tussenman, waarna je kon doorgroeien tot ziftenvoerder en daarna walsenman. Een tussenman was meestal een ongeschoolde arbeider, die in die tijd nog de mogelijkheid had om op te klimmen in het bedrijf. Naast de ploegen die zorgden voor het productieproces waren er ook een heleboel mensen in dagdienst, de dagcorveëers. Die mensen werkten op het kantoor, in het laboratorium, bij de technische dienst en in het meelmagazijn."

Bulkproductie

Het productieproces veranderde sterk in de jaren dat Neuteboom bij de meelfabriek werkte. "In het begin werd bijvoorbeeld alles in jute zakken vervoerd. Er was zelfs een speciale afdeling voor retourbalen jute zakken. Alleen al vijf man werkten de hele dag achter naaimachines om kapotte zakken te repareren. Later stapten we over op papieren zakken, waardoor die hele afdeling overbodig werd."

Weer later gingen vooral de grote bakkerijen over van zakgoed naar bulkgoed. Dat betekende dat er fors geïnvesteerd moest worden. "Er werd een bulkstation gebouwd en de silo's werden omgebouwd om bulkwagens te kunnen beladen. Aanvankelijk werden die installaties met de hand bediend, maar later ging dat grotendeels computergestuurd. Een jaar voor de sluiting maakten we alleen nog maar bulkproducten. Die automatisering had als consequentie dat de ploegen steeds kleiner, maar ook steeds hechter werden."

Tijdens de voortdurende moderniseringen werd in de loop der jaren het hele interieur van de fabriek op de schop genomen. "Je kunt rustig zeggen dat de hele binnenkant zo'n beetje werd afgebroken," meent Neuteboom. "Alleen de walsenstoelen zijn al die jaren dat ik er werkte blijven staan, al kwamen er wel modernere exemplaren bij."

"Het transport in de fabriek is een van de zaken die rigoureus veranderden. Voor horizontaal transport gebruikten we aanvankelijk in houten bakken gemonteerde schroeven. Kilometers lang liepen die dingen door de fabriek, een prachtig gezicht was dat. Alleen al voor het onderhoud hadden we drie timmerlieden lopen, die daar volop werk aan hadden. Het verticaal transport ging aanvankelijk met elevatoren, maar later werd de hele fabriek pneumatisch gemaakt. Je zag alleen nog maar overal stangen die de producten omhoog zogen."

In de jaren tachtig draaide de meelfabriek op het toppunt van haar capaciteit, toen per uur zo'n 25 ton tarwe werd gemaald. Doorgaans werd in de silo's een reservevoorraad aangehouden waarmee de fabriek zo'n vijf a' zes weken aan haar leveringsverplichtingen kon voldoen. Die marge was nodig omdat de aanvoer van grondstoffen niet altijd zeker was. "Vooral 's winters waren daarmee problemen," verklaart Neuteboom. "Alle tarwe werd namelijk per schip aangevoerd en we moesten ons indekken tegen de vorst als die schepen ons niet konden bereiken. Vervoer per schip bleek steeds de goedkoopste manier van transport, waarbij de grotere exemplaren maximaal 5 à 600 ton konden aanvoeren. De tarwe werd er met zuigers uitgehaald. Grotere schepen konden de fabriek niet bereiken vanwege de beperkte vaardiepte in de Singels. We hebben ook wel eens aanvoer met vrachtwagens geprobeerd. Die konden echter maximaal 25 ton per wagen vervoeren, dus dat schoot niet op."

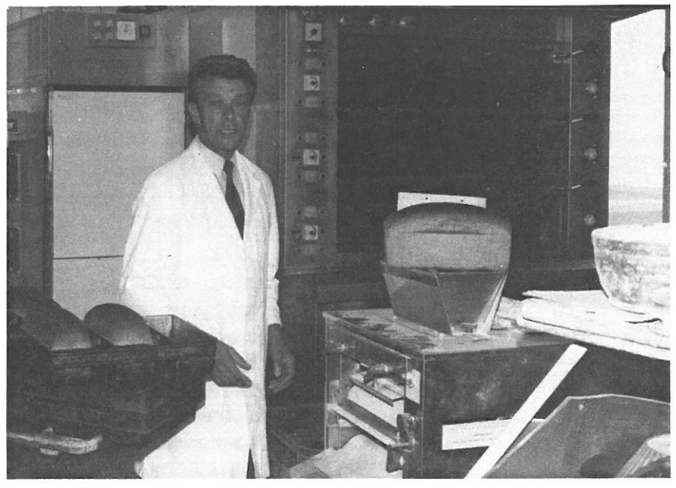

Een blik in de proefbakkerij *Foto Niek Bavelaar*

Sluiting

Ondanks alle moderniseringen, verouderde de fabriek op den duur toch wel wat, meent Neuteboom. "Dat was geen probleem, want door de grote inzet van het personeel bleven we heel goed draaien. Het bericht van de sluiting kwam in 1987 dan ook als een

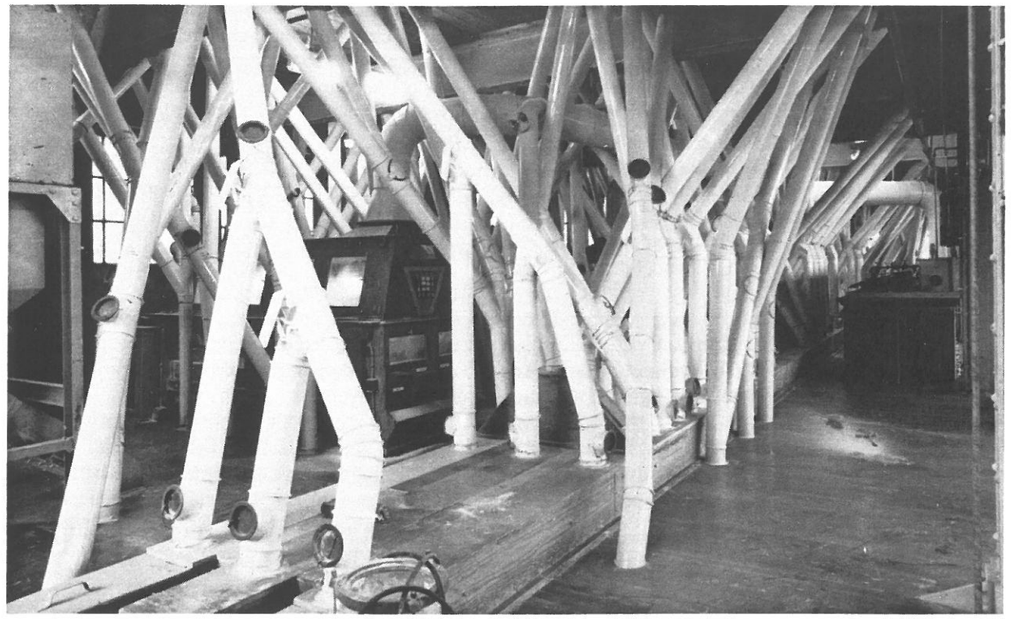

Buizenstelsel voor bloemtransport op de 5e zolder van de Miagmolen *Foto Niek Bavelaar*

donderslag bij heldere hemel. Er waren wel eens geruchten, maar de meelfabriek had een goede naam en er was veel know-how in het bedrijf."
"Na die mededeling volgde een nare tijd die bijna een jaar duurde. Meneba deed overigens zijn best voor het personeel, daar klaag ik absoluut niet over. Er kwamen goede sociale regelingen voor ouderen, een aantal mensen kon worden overgeplaatst naar de vestiging van Meneba in Rotterdam en voor anderen werd actief naar een andere baan gezocht."
"Toch werd het dat laatste jaar elke dag duidelijker dat de meelproductie een aflopende zaak was. We maalden steeds minder en steeds vaker stonden de machines stil, tot op een gegeven moment de datum bekend werd gemaakt waarop de productie definitief zou stoppen."
"Het heeft me verbaasd dat iedereen tot op het laatste moment zo gemotiveerd bleef. De fabriek draaide gewoon door, het leek wel of de mensen niet wilden geloven dat we dicht gingen. Op de laatste dag hebben we dan ook heel netjes de boel leeggemalen, de zaak aangeveegd en de deur achter ons dichtgetrokken."

Eric Jan Weterings
Met medewerking van Niek Bavelaar

Stiel al ruim acht jaar in actie voor de meelfabriek

"De gemeente doet niet in meel", verklaarde de Leidse wethouder J. Fase in 1988 naar aanleiding van de sluiting van de meelfabriek. Die uitspraak markeerde het begin van een jarenlang dispuut tussen de gemeente Leiden en Stiel. De plaatselijke bestuurders beperkten zich niet tot 'niet aan meel doen', maar toonden zich in de afgelopen jaren consequent voorstander van het verdwijnen van de meelfabriek. Hoewel consequent? De jarenlange strijd van Stiel voor behoud van het complex lijkt langzamerhand vruchten af te werpen. Niet alleen op gemeentelijk, maar ook op provinciaal en rijksniveau. Een terugblik op acht jaar actievoeren voor het laatste grote monument van bedrijf en techniek in de Leidse binnenstad.

Het toenmalige gemeenteraadslid Jan Laurier is een van de eersten die in 1988 in de pen klimt om Burgemeester en Wethouders van Leiden te vragen of delen van het complex geen plaats op de (gemeentelijke) monumentenlijst waard zijn. Hij stuurt een afschrift van zijn brief naar het dan één jaar jonge Stiel, dat direct besluit in actie te komen.
Al in november van datzelfde jaar rondt Stiel in samenwerking met de Vakgroep Historie van de Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft een onderzoek af naar de bouw- en bedrijfsgeschiedenis van het complex. Dat onderzoek resulteert in een voorstel om het complex voor te dragen voor de gemeentelijke monumentenlijst. 'De meelfabriek is een gebouw dat intrigeert door zijn krachtige stedebouwkundige aanwezigheid, door de fantastische plastiek van de bouwmassa's en door de ligging aan Zijlsingel en Ankerpark,' klinkt het wervend in de aanvraag. 'Zowel voor de ontwikkeling van de bouwkunst als uit industrieel-archeologisch standpunt is het belangwekkend,' gaat de motivatie verder.
Als in februari 1989 de Gemeentelijke Monumenten Commissie (GMC) over de aanvraag debatteert, ontaardt de discussie al snel in de vraag of het complex 'mooi' of 'lelijk' is. Uiteindelijk meent een meerderheid met vijf tegen vier stemmen dat het complex weliswaar 'beeldbepalend' is, maar bevindt het tevens 'bijzonder lelijk'. Op 19 januari 1990 volgt het college van Burgemeester en Wethouders 'na ampele overweging' dit advies.
Stiel reageert later dat jaar door op 15 augustus 1990 bij het ministerie van Welzijn Volksgezondheid en Cultuur een aanvraag in te dienen om het complex onder bescherming van de (rijks)monumentenwet te brengen. De stichting erkent daarbij dat '(...) het praktisch uitgesloten is dat de meelfabriek in zijn oorspronkelijke bestemming kan worden behouden'. Stiel presenteert daarna het eerste alternatieve plan voor hergebruik van architect Marcel van Dijk. Hij wil het gebouw geschik maken voor ateliers en kantoren en vier typen woningen, waarbij de oorspronkelijke constructie voor een groot deel blijft gehandhaafd.

Minister d'Ancona van WVC wijst in juli 1991 het verzoek af. In een tweeslachtige motivatie erkent de minister dat het complex 'zowel uit cultuurhistorisch oogpunt, alsook wegens industrieel-archeologische, historisch-stedebouwkundige waarde en zeldzaamheidswaarde van meer dan lokaal/regionaal belang te achten is en als zodanig in zijn geheel (...) het behouden waard.' Toch wijst ze de aanvraag af, omdat het ministerie geen voorstellen voor geheel of gedeeltelijk hergebruik heeft ontvangen. Verder voert zij aan dat slechts bij hoge uitzondering panden op de Rijksmonumentenlijst worden geplaatst, zo lang het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) nog loopt.
Stiel schrijft daarop de verantwoordelijke Leidse wethouder Van Rij aan met het verzoek het beleid ten aanzien van monumenten van bedrijf en techniek tegen het licht te houden.
Het jaar 1991 brengt verder niet veel nieuws. De fabriek wordt gebruik voor graanopslag door Meneba, de Europese Gemeenschap en anderen. Verder wordt een deel van het complex verhuurd aan een architectenbureau. Later vinden andere ondernemingen onderdak in het complex.

In 1992 overlegt Stiel met de Gemeentelijke Monumenten Commissie en het OCEL (het Overleg Cultureel Erfgoed Leiden, dat via verschillende organisaties meer dan 3000 mensen vertegenwoordigt) over de ontwikkeling van nieuwe criteria voor de plaatsing van panden op de gemeentelijke monumentenlijst.
Ook bij andere organisaties verricht Stiel lobbywerk. Resultaten daarvan blijken onder meer uit het jaarverslag van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg over 1992 dat de meelfabriek 'een bedreigt monument van moderne bouwkunst' noemt.
Ook een rapport van het PIE (Projectbureau Industrieel Erfgoed van het ministerie van WVC) noemt in 1993 De Sleutels een gebouw 'dat zeker bewaard moet worden'.
Een en ander krijgt ruime aandacht in de landelijke pers. Op 3 oktober 1993 organiseert Stiel in Leiden een debat in de Openbare Bibliotheek aan de Nieuwstraat onder het motto 'Meelfabriek: Monster of Monument?' Voor een gehoor van ruim tachtig mensen noemt de Leidse architect Boudewijn Veldman de meelfabriek "een prachtig geboetseerd stuk stad, een beetje Manhattan in Leiden. Stedebouwkundig gezien is het een stoere markering van de oostzijde van de binnenstad." Zijn tegenstander oud-wethouder Cees Waal repliceert: "Het is het lelijkste gebouw dat ik ken. De fabriek is in de loop der tijden als een kankergezwel gegroeid in de Leidse binnenstad. Monumentenzorg schiet te ver door als dit blijft staan." In het publiek bevindt zich ook de Leidse architect Schutte, die een deel van de fabriek ontwierp. Hij omschrijft zichzelf als 'de vader van een mongooltje.' "Die moet ook steeds uitleggen dat zijn kind best leuk en aardig is." Naar aanleiding van het debat vraagt een VVD-raadslid korte tijd later aan B en W om de fabriek te sparen. Het college 'bestudeert de kwestie'.
Daarna blijft het een tijd lang stil, waarop Stiel op 27 juni 1994 een excursie door het complex organiseert, waar aan deelnemen de Leidse burgemeester Goekoop als portefeuillehouder monumentenzorg en wethouder voor ruimtelijke ordening Van Rij. Verder zijn deskundigen op het gebied van de monumentenzorg aanwezig, waaronder Prof. Oosterhoff, de voorzitter van het algemeen bestuur van Pie en Hildebrand de Boer, projectcoördinator van dat bureau. De discussie verzandt niet langer in vragen over 'mooi' en 'lelijk', maar spitst zich toe op eventueel behoud op culturele en historische gronden. De Boer constateert bij die gelegenheid dat de fabriek 'een ruime plus verdient als het om kwalificatie als Rijksmonument gaat'. De stadsbestuurders doen geen concrete toezeggingen.
Datzelfde jaar verschijnt als voorbereiding op het structuurplan voor de gemeente een rapport van het bekende bureau 'Heeling, Krop en Bekkering, stedebouwkundi-

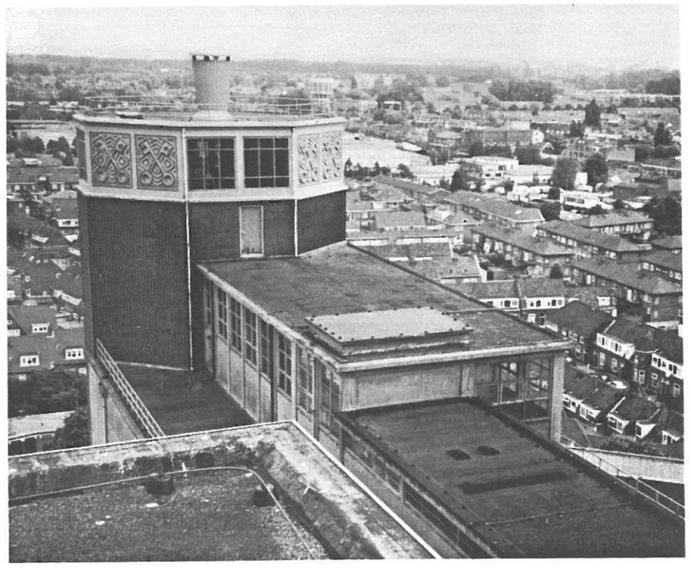

gen en architecten'. Daarin valt onder meer het volgende te lezen: 'de binnenstad is een verzameling van bouwwerken uit een groot aantal architectuurperioden. Soms is de geschiedenis van bepaalde bouwwerken interessanter dan de aard van de architectuur. Beide argumenten kunnen er voor pleiten gebouwen in stand te houden en een nieuwe functie te geven. Hergebruik levert meestal een boeiender resultaat op dan sloop en nieuwbouw. Bijvoorbeeld de verbouwing van een deel van de meelfabriek."
In een daarna verschijnend voor-ontwerp structuurplan van Leiden wordt gesuggereerd op de plaats van de meelfabriek het 'cultuurgroen' uit te breiden. Stiel maakt van de inspraakprocedure gebruik door hier bezwaar tegen te maken. De gemeente erkent dat bezwaar door de zinsnede 'ter plaatse van de meelfabriek' te wijzigen in 'om en nabij de meelfabriek'. Dat lijkt een futiel verschil, maar het betekent wel dat afbraak van de meelfabriek niet meer met een pennestreek kan worden geregeld.
Medio 1995 wordt bekend dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Gedeputeerde Staten van de Provincie Zuid-Holland de meelfabriek op de Rijksmonumentenlijst willen plaatsen. De beslissing is echter aan de gemeente Leiden.
Inmiddels is mede dankzij lobbywerk van Stiel de meelfabriek verschenen op de CIL, de Concept Indicatieve Lijst, die het resultaat is van het de afgelopen vijf jaar door de Rijksdienst uitgevoerde onderzoek naar jonge monumenten.
Op 10 oktober doet de GMC een belangrijke stap door met een ruime meerderheid B en W van Leiden te adviseren de oudste delen van de meelfabriek voor te dragen als rijksmonument bij de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Het betreft het ketelhuis uit 1896 en het silogebouw aan de oostzijde uit 1898. Een woordvoerder van Stiel verklaart bij die gelegenheid nogmaals de hele fabriek te willen beschermen. De GML reageert daarop met de mededeling dat de hele fabriek 'in de toekomst' als gemeentelijk monument voorgedragen kan worden. Het college beslist daar overigens niet eerder over dan in september 1996. Van belang bij de besluitvorming van de GMC was verder nog een op instigatie van Stiel door het Ocel gestuurde brief, waarin namens 3000 Leidenaren wordt gevraagd 'een positief oordeel over de beschermwaardigheid van harte te steunen'.

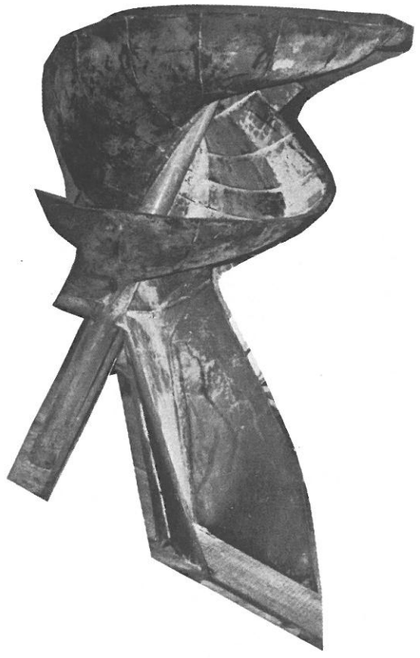

Het verenigingperiodiek Stielz blijft al die jaren vanzelfsprekend aandacht besteden aan de perikelen rond de fabriek. Een opvallende verschijning als gastschrijver is eerder dit jaar adjunct-hoofdredacteur Henk van der Post van het Leidsch Dagblad. Hij houdt een enthousiast pleidooi voor sloop van 'de gruwelijke meelfabriek.'
In de laatste maanden van 1996 komen de ontwikkelingen rond de fabriek in een stroomversnelling. Eigenaar Meneba vraagt in september de gemeente om een sloopvergunning. Architect Van der Wiel maakt een plan voor een huizenblok, een flat en een ondergrondse parkeergarage. In het Leidsch Dagblad zet Stiel-voorzitter Henk Budel nog eens alle argumenten van de stichting op een rijtje. De krant roept lezers op te reageren, waarop een groot aantal Leidenaars zich tegen sloop uitspreekt. De Leidse gemeenteraad is er nog steeds niet uit. PvdA, CDA en SP zijn voor sloop, terwijl D66, VVD en LWG/de Groenen ten minste een onderzoek willen naar hergebruik. Het provinciebestuur laat weten het ketelhuis en het silogebouw op de rijksmonumentenlijst te willen plaatsen, maar dat is slechts een advies waarover de Leidse gemeenteraad zich pas volgend jaar maart zal buigen.
Stiel zit inmiddels niet stil. Op 2 oktober wordt opnieuw een aanvraag ingediend bij de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om de meelfabriek op de rijksmonumentenlijst te plaatsen. Eerder gebeurde dat al in 1990 en voor een nieuwe aanvraag zijn 'nieuwe feiten' nodig. Stiel meent dat die er zijn nu een sloopaanvraag is ingediend. Ook het Ocel klimt weer in de pen en adviseert de Gemeentelijke Monumenten Commissie met klem om de gehele fabriek te beschermen. De GMC adviseert in oktober 1996 B en W vervolgens om de silogebouwen uit 1937, 1938 en 1955, het meelpakhuis uit 1937, de fietsenstalling, het kantoor en de dienstwoningen te beschermen. Stiel gebruikt die uitspraak dankbaar om haar aanvraag bij het Rijk nogmaals toe te lichten.
Inmiddels lijken steeds meer Leidenaars en plaatselijke organisaties langzamerhand de kant van Stiel te kiezen. Gebruikers van de meelfabriek en anderen weten de stichting steeds beter te vinden. Dat resulteert in een groot aantal contacten, die overigens maar af en toe de buitenwereld bereiken. Zo opent Stiel-voorzitter Henk Budel in oktober de grafische werklaats 'De Bange Duivel' in de meelfabriek, waarbij hij (wederom) veel publicitaire aandacht weet te verwerven.
Ondanks alle positieve aandacht voor de argumenten van Stiel, blijft de meelfabriek bedreigt. De stichting gaat daarom na in hoeverre Europese fondsen beschikbaar zijn om hergebruik te financieren en in overleg met Greenpeace Nederland wordt de Milieu-federatie Zuid-Holland advies gevraagd over de consequenties van sloop. Dat zijn slechts enkele van de initiatieven waarover elders in dit blad meer valt te lezen.
Wordt ongewtijfeld vervolgd.

Eric Jan Weterings
foto's H.P.G. de Boer

Tekst van de brief van Stiel aan de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, d.d. 1 november 1996

Geachte heer staatssecretaris,

In vervolg op mijn brief d.d. 2 oktober 1996 en onder verwijzing naar de vijfde alinea van uw aan de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel) gerichte brief d.d. 21 oktober 1996, nr. 968563, deel ik u bij deze mede dat er naar het oordeel van Stiel sprake is van gewijzigde en nieuwe feiten en omstandigheden als door u bedoeld.

De minister van WVC merkt in de bijlage van zijn aan Stiel gerichte brief d.d. 26 juli 1991, 186292 op (waarbij ik door de weglatingen het geheel niet heb gedenatureerd):
" Gelet op de uitgebrachte adviezen is het Leidse meelfabriekcomplex Meneba/De Sleutels...als zodanig in zijn geheel...het behouden waard....De zin van de bescherming...wordt echter in hoge mate mede bepaald door het functioneel toekomstperspectief....Geconcludeerd kan derhalve worden dat...bescherming op grond van de Monumentenwet 1988 thans, vooruitlopend op de resultaten van het MIP en een onderzoek naar toekomstige gebruiksmogelijkheden, niet rechtvaardigen."
Ergo: zeker beschermenswaardig, mits..

Hoe is de situatie inmiddels:
* het object is, zoals blijkt uit de CIL, voor 100% rijksmonument.
* zeer recent heeft de Monumentencommissie van de gemeente Leiden aan b&w van die gemeente geadviseerd om de silogebouwen uit 1937, 1938 en 1955, het meelpakhuis uit 1937, de fietsenstalling, het kantoor en de dienstwoningen op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Hiermede geeft deze commissie derhalve aan ook van de beschermenswaardigheid van die delen overtuigd te zijn.
Voor het ketelhuis uit 1896 samen met het silogebouw uit 1904, werd al in een eerder stadium door de commissie een positief advies gegeven voor plaatsing op de Rijksmonumentenlijst.
* de publieke opinie neigt sterk naar een streven tot behoud van het complex.
* de fractie van Groen Links uit de Leidse gemeenteraad heeft een notitie voor hergebruik opgesteld, waarin een uitgewerkt plan voor hergebruik is opgenomen. Dit plan toont aan, dat hergebruik goedkoper is dan sloop. De bedoeling van het plan is de gemeenteraad te doen besluiten tot een goed en uitgebreid onderzoek naar herbestemming van het complex.
* ook de VVD Leiden heeft inmiddels een nota opgesteld voor hergebruik, bedoeld als discussiestuk.
Zowel uit deze nota, als uit de notitie van Groen Links mag worden geconcludeerd, dat er langzaam, maar zeker, een politiek draagvlak voor hergebruik groeit.
* sommige delen van het complex worden reeds hergebruikt.
* Stiel heeft overleg met de huidige eigenaar, Meneba, gepleegd. Daarbij is gebleken dat Meneba hergebruik zeker niet uitsluit.
* Stiel gaat na in hoeverre er steun voor hergebruik met Europese middelen is te verkrijgen.
* Stiel is doende een College van bijstand en advies in te stellen om hergebruik te sturen en te toetsen.
* Meneba besloot zeer kort geleden een sloopvergunning aan te vragen.
Gelet op deze gewijzigde en nieuwe feiten en omstandigheden meent Stiel, dat aan het 'mits' van 1991 is voldaan en, bescherming van het complex op grond van de Monumentenwet 1988 in elk geval thans gerechtvaardigd is.

De voorzitter van Stiel,

Ing. H.J. Budel

De ontwikkeling van de Singels

Eén van de argumenten die door de gemeente Leiden wordt gebruikt om sloop van de meelfabriek te rechtvaardigen is dat daarmee ruimte kan worden gemaakt voor het doortrekken van de groenstrook langs de Singels. Volgens de gemeente zou deze een historisch gegeven zijn.

Op deze redenering is het nodige af te dingen. De ontwikkeling van militaire technieken in de loop van de negentiende eeuw maakte stedelijke verdedigingswerken nutteloos. Toen bovendien in 1865 de stedelijke accijnzen werden afgeschaft, was er geen enkele reden meer de stad 's nachts af te sluiten om smokkel tegen te gaan. Veel stadspoorten werden dan ook afgebroken en hetzelfde gold - ten dele al voor 1865 - voor de stadswallen langs de Singels. In Leiden werd de vrijgekomen ruimte op verschillende manieren benut. Op een kaart van de stad in 1850 zien we dat veel van de bolwerken waren veranderd in begraafplaatsen. Ook werden er enkele parken aangelegd, zoals langs het Plantsoen in het zuidoosten, de Hortus Botanicus in het zuidwesten en in het noordwesten bij de Rijnsburgerpoort. Daar werd later het Academisch Ziekenhuis (thans Volkenkundig Museum) gebouwd. Verder werd de vrijgekomen ruimte benut voor de in de negentiende eeuw opkomende industrie. In het noorden werd de stadsgasfabriek aangelegd en in het oosten de Grofsmederij. Ten zuiden daarvan verrees later de meelfabriek.
Uit dit korte overzicht blijkt dat de stadssingels een aanzienlijk diverser gebruik hebben gehad dan de gemeente doet voorkomen.

Jaap Jacobs

Herbestemming: Neem nou de Meelfabriek

Een stad die een stationsplein kan ondertunnelen moet ook een oude Meelfabriek een nieuwe bestemming kunnen geven.
(Inzender in het Leidsch Dagblad van 26.9.96)

Onderzoek dat alleen maar nagaat of de oorspronkelijk bedoelde nieuwbouw op de plaats van de Meelfabriek misschien in de bestaande gebouwen past, is niet wat de monumentenwet bedoelt. Artikel 2 van die wet vraagt juist het omgekeerde: een "functioneel toekomstperspectief", dat wil zeggen een antwoord op de vraag: "wat past er wèl allemaal in die gebouwen?" Onderzoekers moeten daarbij beschikken over kennis van de historische waarden van het erfgoed van bedrijf en techniek. Eigenaren van industrieel erfgoed die alles in aanmerking nemen, zijn gebaat bij goed onderzoek omdat herbestemming van gebouwen vaak waarde aan het grondbezit toevoegt.

De discussie over behoud van monumenten van bedrijf en techniek wordt soms vertroebeld door de opvatting dat er alleen te kiezen valt tussen twee extremen: sloop aan de ene kant of volledig historisch hergebruik met antiquarische produktie aan de andere. Voor bijvoorbeeld de Meelfabriek zou dat betekenen dat het enig alternatief voor sloop is dat de oude machines worden teruggebracht en dat arbeiders of vrijwillige molenaars in overalls van de snit van 1950 dagelijks de poort weer binnen stromen. Welnu, dat is niet zo. Er is in dit geval en in vele ander gevallen in Nederland een middenweg die heet: *herbestemming*, al heel lang zelfs. Sinds de steden versteenden in de vijftiende eeuw, is er sprake geweest van functieverandering van gebouwen. In de binnenstad van Leiden zijn er veel voorbeelden van te vinden, van Latijnse school tot Pieterskerk. Ook voor monumenten van bedrijf en techniek, is sinds 1980 of daaromtrent het besef gegroeid dat in vele gevallen een voortbestaan verzekerd kan worden als ze op economische basis worden geëxploiteerd voor een nieuw doel. *Herbestemming* dus, niet hergebruik omdat deze term niet duidelijk maakt dat het om een nieuw gebruiksdoel gaat.

Praktisch leerstuk

Herbestemming is niet alleen een economische voorwaarde tot behoud maar ook een sociale. Een gebouw zomaar zonder bestemming bewaren - als dat al financieel mogelijk zou zijn - blijkt niet te werken. Gebouwen bevinden zich nu eenmaal in de openbare sfeer en daar valt de beleving van gebruik en eigendom samen. Niet gebruikt is vogelvrij. Een gebouw met een functie meldt bovendien gebreken en verval aan de gebruikers, een herbestemd gebouw is daarom een beschermd en onderhouden gebouw.

Er zijn inmiddels in Nederland vele tientallen voorbeelden van geslaagde herbestemming van industriële monumenten: de in omvang met de Meelfabriek vergelijkbare textielfabriek Jannink in Enschede , de garenspinnerij GMC in Gouda, de Ericsonfabrieken in Rijen, het Mommerscomplex in Tilburg, de pellerijen en pakhuizen in Wormer en zo nog vele meer. Dat betekent niet dat herbestemming altijd de vanzelfsprekende oplossing is voor monumenten van bedrijf en techniek. Slopen en opnieuw bouwrijp maken, sluiten nog steeds beter aan op de bestaande gemeentelijke procedures. Bovendien speelt nog altijd de discussie over 'mooi' en 'lelijk' een rol.

Maar herbestemming kan ook uit zijn aard niet altijd vanzelfsprekend zijn. Het architectonisch ontwerp voor herbestemming is heel anders dan dat voor nieuwbouw. Normaal ontwerpt men een gebouw voor een bepaalde functie, bij herbestemming is het juist omgekeerd: het gebouw is gegeven en de architect moet op grond van analyse van het gebouw een passende functie selecteren. Dit is een leerstuk dat vet gedrukt staat in elk handboek voor herbestemming dat sinds 1980 is verschenen.

De 'Hardi' behoorde met de 'Johanna' en de 'Levina' tot de sleepschepen van Meneba voor het vervoer van tarwe van Rotterdam naar Leiden *Foto Niek Bavelaar*

Wanneer men niet zo te werk gaat levert dat hoge kosten en teleurstelling op. Ed. Schulten, docent aan de technische universiteit in Eindhoven, beschrijft in zijn boek 'Herbestemming industrieel Erfgoed in Nederland' (Zutphen 1994) het voorbeeld van de oude 'Teekenschool' in Roermond, waar gebouwanalyse achterwege bleef. Eerst werd in 1979 plompverloren geprobeerd om er de Limburgse Bestuursacademie in te vestigen. Die poging liep uit op een mislukking. In 1981 volgde het voorstel om de oude school de functie van politieburau te geven. Deze suggestie volgde niet uit de gebouwanalyse, maar kwam uit het politieke circuit te voorschijn: het plan sneuvelde in 1987. Vervolgens werden - steeds vanuit gegeven functies - onderzoeken verricht naar bestemmingen als kantoren, een bibliotheek en een centrum voor kunstzinnige vorming: ook deze leidden niet tot herbestemming.

Het praktische leerstuk dat men van het gebouw moet uitgaan en niet van een toevallig onder dak te brengen functie, heeft ook voor de Meelfabriek betekenis. Bijvoorbeeld: een onderzoek naar herbestemmingsmogelijkheden op basis van de functie die men eerder aan nieuwbouw op die plaats had toegedacht, kan niet in aanmerking komen voor beoordeling van het functioneel toekomstperspectief dat artikel 2 van de Monumentenwet bedoelt. Het moet gaan om een functioneel toekomstperspectief dat is in te vullen vanuit de mogelijkheden van het gebouw.

Historische waardestelling

"Voor herbestemming zijn bouwkundige aanpassingen nodig die het onvermijdelijk maken dat de historische waarden verloren gaan". Toekomstig onderzoek dat zo'n uitkomst oplevert, kan nooit gebaseerd zijn op een voorafgaande analyse van het gebouw. Immers, in die analyse zijn de historische waarden van het gebouw al verwerkt en meegenomen bij de selectie van de herbestemmingsfunctie.

Onderzoek naar het herbestemmen van industriële monumenten mag nooit uitgaan van onbekendheid met de waardestelling in historisch opzicht, maar moet integendeel mede gebaseerd zijn op culturele en historische waardering van het erfgoed van bedrijf en techniek.

De taakgroep selectie van Stiel hanteert, in goed overleg met de gemeentelijke monumentencommissie, al gedurende een reeks van jaren criteria op grond waarvan bijvoorbeeld het industriecomplex Scheltema, de voormalige wollendekenfabriek Van Wijk en het Sijthoffgebouw tot gemeentelijk monument zijn verklaard. Diezelfde criteria dienen bij de historische waardestelling in verband met herbestemming van de Meelfabriek in aanmerking genomen te worden.

De criteria van Stiel voor historische waardestelling

Het is informatief voor eventuele toekomstige onderzoekers naar de herbestemmingsmogelijkheden van de Meelfabriek om die criteria die de Taakgroep Selectie van Stiel hanteert hier nog eens onder de loep te nemen:

De herinneringswaarde

Als een pand karakteristiek is voor een industriële wijk of straat, of als er historische herinneringen aan verbonden zijn in de ruime zin van het woord, dan is sprake van een herinneringswaarde. Voorbeelden hiervan zijn wevershuisjes, winkelpuien, etc.

De esthetische waarde

Is het object een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrend, of is het van de hand van een bekende architect, of heeft het pand door de jaren heen geen grote veranderingen ondergaan, met andere woorden de architectuur is nog steeds stijlvast, dan heeft het pand een bepaalde esthetische waarde. Voorbeelden hiervan zijn het voormalige rioolgebouw aan de Geregracht in Leiden en het gebouw van het Leidsch Dagblad van Dudok aan de Witte Singel. Esthetische waarde wordt vaak verward met de begrippen mooi en lelijk, waarover ondanks het spreekwoord vaak wordt getwist.

De zeldzaamheidswaarde

Hierbij wordt een pand vergeleken met de aanwezigheid van vergelijkbare gebouwen. Vertegenwoordigt het object een zeldzame techniek, zoals bijvoorbeeld het betonnen silogebouw uit 1904 van de meelfabriek (waar voor het eerst in Nederland gewapend beton in een silogebouw werd toegepast), of is het typerend voor de ontwikkeling van de (industriële) techniek, zoals bijvoorbeeld de lakenindustrie of de wagenmakerij (op de oude Varkensmarkt) dan heeft het pand een zekere zeldzaamheidswaarde.

De wetenschappelijke waarde

In dit geval moet het pand een bron voor studie of onderzoek zijn. Het pand kan bijvoorbeeld een aspect van de sociale of economische geschiedenis vertegenwoordigen, zoals arbeiders- en fabrikantenwoningen en het Volksbadhuis aan de Oude Singel. Het object kan ook representatief zijn voor een bepaalde fase in de industriële ontwikkeling.

De educatieve waarde

De museale waarde en de visualisering van het verleden spelen hierbij een belangrijke rol. Voorbeelden hiervan zijn Molen de Valk en de scheepswerf Tijssen.

Een zeer strikte toepassing van al deze criteria kan selectie van een herbestemmingsfunctie moeilijk maken. Dat betekent niet dat vervolgens automatisch water bij de wijn gedaan moet worden, maar wel dat, afhankelijk van het herbestemmingsperspectief, een zorgvuldige afweging mag en moet worden gemaakt.

Waar liggen de grenzen bij zo'n afweging? Een aantal voorbeelden, op het gebied van erfgoed van bedrijf en techniek en andere monumenten kunnen die vraag beantwoorden:

- Aan het Rapenburg wonen noch de regenten van weleer, noch hun nakomelingen en de hier ooit verzamelde kunstschatten zijn nu in het Rijksmuseum te zien. Dat is in zekere zin een aantasting van de historische waarde van deze monumentale grachtenhuizen, maar dat gegeven lijkt voor iedereen aanvaardbaar.
- Het pand van de voormalige coöperatieve bakkerij "De Vooruit" aan de Korevaarstraat? Stiel is nog steeds fier op het behoud van dit monument, maar het begrip historische waarde is hier wel tot aan zijn uiterste grenzen afgetast. De bakkerij is verdwenen, terwijl de inrichting van de kantoren puur functioneel is en niets meer laat zien van de oorspronkelijke plattegrond. Niettemin is de waarde van de met liefde gerestaureerde prominente gevel, als onderdeel van het jong-historisch stadsgezicht, moeilijk te overschatten.
- De verbouwing in 1994 van Boekhandel De Kler aan de Nieuwe Rijn heeft de structuur van de historische plattegronden van de samengevoegde panden onherkenbaar gemaakt. De waarde van het resterende gebouw als monument is daardoor verloren gegaan.
- De aantasting van de zeventiende- en achtiende-eeuwse gevels aan de Breestraat door belachelijke onderpuien is een voorbeeld van te ver gaande aantasting van de historische waarde ter wille van herbestemming.
- Bij het gespaarde stukje Wiebingahal op het kaalgeslagen Sfinx-Céramiqueterrein in Maastricht had het 'onaanvaardbaar" moeten klinken: van het hoofdgebouw en de vier vleugels is maar een fragment van 60 m behouden en gerestaureerd. Inmiddels is dat laatste stukje monument van de beroemde Sfinx-Céramique weggemoffeld achter nieuwbouw.

Economische waarde

Bij de selectie van een herbestemmingsfunctie telt mee dat een gebouw economisch geëxploiteerd moet worden. Vaak kan behoud en herbestemming waarde toevoegen aan het bezit van de grond. Men dient dan wel een realistisch uitgangspunt te kiezen, dat wil zeggen dat de huidige economische waarde van het gebouw is te verwaarlozen. De waarde van de grond is het verschil tussen de gekapitaliseerde exploitatiewaarde van het herbestemde gebouw en de herbestemmingskosten, daaronder begrepen plankosten en niet afgeschreven exploitatieverliezen.

$$\mathbb{G} = \mathbb{K} - \mathbb{H}$$

$\mathbb{G}$ vertegenwoordigt de waarde van de grond en daarmee die van het totale bezit;
$\mathbb{K}$ staat voor de gekapitaliseerde exploitatiewaarde van het bezit na herbestemming , met andere woorden wat de opbrengst op lange termijn nu waard is;
$\mathbb{H}$ staat voor de kosten van herbestemmingsbouw, plankosten en exploitatieverliezen sinds de sluiting.

Hoe dit sommetje precies uitkomt voor de Meelfabriek is niet zonder meer te zeggen. Maar in een sommetje dat niet van herbestemming uitgaat, zit onvermijdelijk de negatieve term sloopkosten, met andere woorden: het harde feit dat sloop en nieuwbouw van de Meelfabriek duurder zijn dan opnieuw gebruiken.
Meneba is tot nu toe niet succesvol geweest in het zoeken naar een herbestemming. Hoewel de eigenaar ook nu nog een alternatief gebruik van de meelfabriek niet uitsluit, is er voor Meneba waarschijnlijk maar één alternatief voor sloop en dat is overdracht van de fabriek in de huidige staat. Het buitenland levert daarvan interessante voorbeelden. In het Duitse Ruhrgebied, waar veel grote industriegebouwen leeg komen te staan, verlaat de eigenaar zich soms op een zogenoemde Sunk Cost-analyse en verkoopt dan zijn bezit voor een bepaald percentage van de sloopkosten aan een gegadigde die het wil herbestemmen. Meestal is dat een daartoe opgerichte stichting. Sunk Cost wil zeggen: het zekere voor het onzekere nemen en alle verwachtingen en kosten uit het verleden vergeten om daarna alleen de nog te maken kosten af te wegen tegen de baten waar men (nog) op rekenen kan.
Indien voor de Meelfabriek een dergelijke transactie mogelijk wordt gemaakt, kan dat het selecteren van een herbestemmingsfunctie in de hand werken, maar het is geen dwingende voorwaarde voor herbestemming.

Henk Budel

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale erfgoed en wilt u graag het beroemde *Leids Jaarboekje* gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de
Vereniging Oud Leiden

De contributie bedraagt *f* 34,- per jaar; jongeren tot 25 jaar betalen slechts *f* 25,-. Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de
Vereniging Oud Leiden

VERENIGING OUD LEIDEN
Opgericht 5 november 1902

postbus 917
2300 AX Leiden

Raphael: actieprogramma voor cultureel erfgoed

Kans op Europees geld bij hergebruik van meelfabriek

Bij herbestemming van meelfabriek De Sleutels in Leiden bestaat kans op een Europese subsidie. Dat valt af te leiden uit het ontwerp voor een nieuw actieprogramma van de Europese Unie op het gebied van het cultureel erfgoed, het zogeheten Raphal-programma. Wibo Burgers onderzocht aan welke eisen subsidievragers moeten voldoen.

In de afgelopen zomer heeft de Raad van de Europese Unie het ontwerp voor dit programma vastgesteld. Het is de verwachting dat de Europese ministers van Cultuur het deze maand goedkeuren. Dan kunnen ook richtlijnen voor de uitvoering van dit actieprogramma worden verwacht. In het Verdrag tot Oprichting van de Europese Gemeenschap (en in het bijzonder artikel 128) en in tal van Europese organen is in de afgelopen jaren het belang van instandhouding van het cultureel erfgoed benadrukt. Dat zal nu uitmonden in een actieprogramma, dat zal lopen van 1 januari 1997 tot en met 31 december 2000. Met het programma wordt beoogd door middel van samenwerking het optreden van de lid-staten op het gebied van het cultureel erfgoed met een belangrijke Europese dimensie te ondersteunen.
Onder het cultureel erfgoed wordt volgens het ontwerp van het programma verstaan: het roerend en onroerend erfgoed (musea, verzamelingen, bibliotheken, archieven met inbegrip van foto-, film- en geluidsarchieven), het archeologisch erfgoed, het architectonisch erfgoed, gebouwencomplexen, opmerkelijke plaatsen en cultuurlandschappen. 'Instandhouding' van dit erfgoed omvat alle activiteiten die bijdragen aan een betere kennis, beheer, instandhouding, restauratie, valorisatie en een grotere toegankelijkheid.

Europese dimensie

De projecten, die voor deze regeling in aanmerking willen komen, moeten een Europese dimensie hebben. Zij moeten ook bijdragen aan de uitstraling van het cultureel erfgoed, mede door verspreiding van informatie over dit erfgoed. Ook dienen zij door hun voorbeeldfunctie of hun vernieuwende of informatief karakter van communautair belang te zijn. Ook moeten de projecten betrekking hebben op problemen in verband met de instandhouding van cultureel erfgoed en bijdragen aan de ontwikkeling van de beste werkwijzen voor de instandhouding.
Voor het programma is dertig miljoen ecu (bijna 65 miljoen gulden) beschikbaar. Alle projecten, die krachtens dit programma financiële steun ontvangen, zullen dat moeten laten blijken door het voeren van de vlag van de Europese Unie.

Wibo Burgers

Thea Pieterse (Patiënten Consumenten Platform):

'Wij willen graag in de meelfabriek blijven'

Zo' n drie jaar maakt het Patiënten Consumenten Platform Zuid-Holland Noord nu gebruik van kantoorruimte in de meelfabriek De Sleutels. Thea Pieterse, medewerkster van het platform, zegt: "Wij willen hier graag blijven, al zullen er dan wel enkele aanpassingen moeten komen."
Het regionale patiënten consumenten platform voor het noordelijk gedeelte van de provincie Zuid-Holland verzorgt de dienstverlening aan patintenorganisaties en geeft voorlichting over alles wat er in de gezondheidszorg gaande is. Daarnaast herbergt elk platform een informatie- en klachtenbureau voor de gezondheidszorg (tel.071-5141562).
Thea Pieterse: " In onze organisatie staat de patiënt centraal. Belangrijk is ook een zo goed mogelijke ondersteuning van de lidorganisaties." De platforms, waarvan er 27 in ons land functioneren, kwamen in de tweede helft van de jaren tachtig tot stand. Aanvankelijk was het platform gehuisvest bij de Leidse welzijnsorganisatie in de Breestraat. In 1993 werden dat vier kamers in de meelfabriek. In januari 1994 vond de officiële opening plaats. Het platform (vijf medewerksters die samen drie banen hebben) heeft een eigen blad dat de naam Mailing kreeg - met een knipoog naar de meelfabriek, aldus Thea Pieterse. Het bevalt goed in het fabrieksgebouw, vertelt ze, alleen is het vervelend dat het kantoor heel moeilijk toegankelijk is voor gehandicapten. Zowel bij de voor - als achteringang zijn er trappen en een draaideur. Wanneer de organisatie in de meelfabriek kan blijven, dan zijn vooral op dit punt aanpassingen nodig.
Thea houdt van de sfeer in het oude fabrieksgebouw. Dat vindt ze te verkiezen boven een mooi, keurig kantoorgebouw. Als nadeel ervaart ze wel dat er geen controle is op wie er het gebouw binnenkomt. Af en toe wordt er gestolen. Op den duur zou er een portier moeten komen. Er zitten tal van bedrijfven en bedrijfjes in de meelfabriek, dat leidt ook tot onderlinge contacten, die nuttig kunnen zijn.
Thea: " Men weet elkaar snel te vinden."
Tot slot: Thea vindt dat een belangrijk deel van de meelfabriek overeind moet blijven. Zij heeft daarbij vooral het oog op wat zij noemt de 'bijzondere gebouwen'.

Wibo Burgers

Deskundige bijstand en advies voor Stiel

De overleving van de Meelfabriek gaat afhangen van een door de Gemeente aan te zwengelen onderzoek naar herbestemming. Stiel krijgt daarom de hulp van landelijke bekende deskundigen op het gebied van herbestemming van oude fabrieken, architectuurhistorie, sociale en economische geschiedenis en financieel-economische aspecten. De onafhankelijke deskundigen zullen ten behoeve van Stiel het onderzoek van de Gemeente Leiden beoordelen.

In 1993 besloot het college van burgemeester en wethouders van Leiden tot sloop van Meelfabriek "De Sleutels". Dat besluit steunde niet op onderzoek of op een grondig onderbouwde afweging van sloop tegen herbestemming.
Buiten het gemeentebestuur om is sindsdien de opinievorming over de Meelfabriek volop in beweging gebleven. De bestuurders van Leiden krijgen binnenkort van de eigen Monumentencommissie het advies om grote delen van de Meelfabriek op de monumentenlijst te plaatsen, terwijl het MSP (Monumenten Selectie Project) de oudste twee onderdelen van het fabriekscomplex op de lijst van 'moderne' Rijksmonumenten wil zetten. In de gemeenteraad hebben de fracties van de VVD en van Groen Links een voorkeur voor behoud van de Meelfabriek uitgesproken. Dat houdt bij elkaar in dat de Gemeente goede papieren moet hebben om aan het besluit van 1993 vast te kunnen houden.

Economische haalbaarheid en monumentale waarde
Wethouder Van Rij van Ruimtelijke Ordening wil nu het besluit tot sloop uit 1993 onderbouwen met onderzoek. Dat onderzoek moet gaan over de economische haalbaarheid van herbestemming en over de vraag in hoeverre de Meelfabriek na aanpassing voor een nieuwe functie nog monumentale waarde heeft. Het college wil zijn standpunt over de adviezen van de gemeentelijke Monumentencommissie en de MSP-onderzoekers laten afhangen van de uitslag van dit onderzoek.
Zo blijkt dat de overleving van de Meelfabriek nu gaat draaien om het herbestemmingsonderzoek. Van een volledig onderzoek naar herbestemming kan jammer genoeg geen sprake zijn: de tijd en de middelen daarvoor ontbreken de gemeente Leiden. Het is niet uitgesloten dat projectontwikkelaar Van der Wiel die tot nu toe alles op de kaart van sloop en nieuwbouw zette, wel nauw bij dit onderzoek betrokken zal zijn. Stiel vindt dat een nieuwe functie voor de gebouwen een voorwaarde is voor behoud van de Meelfabriek en staat daarom positief tegenover onderzoek naar de mogelijkheden van herbestemming. Echter, er zijn nu geen waarborgen voor objectiviteit, onafhankelijkheid en kwaliteit van het onderzoek dat de gemeente voor ogen zweeft. Stiel zal de uitkomsten ervan graag afwachten, maar wil voor de beoordeling van het onderzoek een beroep doen op onafhankelijke deskundigen. Daartoe is inmiddels een college van Bijstand en Advies gevormd dat bestaat uit Prof.dr H. de Vries, Ed Schulte, Prof. ir. J. Oosterhoff en dhr. P. Kamper. Omdat het college geheel onafhankelijk zal opereren, nemen er geen eigen deskundigen van Stiel aan deel. Wibo Burgers van Stiel zal het college als ambtelijk secretaris ondersteunen.

De deskundigen
Ed. Schulte werkte als architect en is sinds 1976 verbonden aan faculteit bouwkunde van de technische universiteit Eindhoven. Hij deed onderzoek op het gebied van herbestemming van industriële gebouwen en is auteur van verschillende publikaties op dat gebied, waaronder het in 1994 verschenen *'Herbestemming Industrieel erfgoed in Nederland'*.
Prof. dr. H. de Vries was tot 1994 hoogleraar Sociale en Economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Zijn specialismen zijn sociale en economische geschiedenis van de 19e en 20e eeuw. Hij publiceerde onder meer *'J.J. Krantz en Zoon N.V. Wollenstoffenfabriek; het einde van een Leidse familievennootschap'* (1988) en 'Nederlandse economen over de overheid als ondernemer, *1850-1940'* (1994).
Prof. ir. J. Oosterhoff was tot 1985 hoogleraar Bouwconstructies aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. Hij deed ondermeer onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de bouwkunde en publiceerde onder andere *'Constructies. Momenten uit de geschiedenis van het overspannen en ondersteunen'* (1980) en *'Bouwtechniek in de Oude Tijd. Een Compendium'* (1991).
Dhr. P. Kamper was tot voor kort financieel specialist voor projectontwikkeling bij het Bouwfonds Nederlandse Gemeenten. Thans is hij als zelfstandig consulent belast met onderzoek naar herbestemmingsprojecten op non-profitbasis. Het betreft projecten in het verlengde van de activiteiten van het PIE (Projectbureau Industrieel Erfgoed) van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Henk Budel
Foto Reinier Verbeek

De meelfabriek en het milieu

Stiel vraagt aan de Milieufederatie Zuid-Holland te onderzoeken waar het milieu meer bij is gebaat: sloop en nieuwbouw van de Leidse meelfabriek of herbestemming. Het gaat daarbij om het ontstaan van sloopafval, het energieverbruik bij sloop en het gebruik van grondstoffen bij nieuwbouw. De betrokken projectontwikkelaar Van der Wiel negeert een voorstel van Stiel tot samenwerking bij dit objectieve onderzoek.

De historische overwegingen om de meelfabriek te behouden, zijn van verschillende zijden belicht in dit nummer van Stielz. Deze invalshoek is natuurlijk vanuit het gezichtspunt van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden de belangrijkste. Ook uit oogpunt van het milieu lijkt behoud echter te verkiezen boven sloop. Dit element is tot nu toe in de discussie nauwelijks aan de orde geweest. Bij milieu-en-meelfabriek zal misschien in de eerste plaats aan bodemverontreiniging worden gedacht, maar voorzover bekend is dat gelukkig niet het geval.
Waar de titel van dit artikel wel op doelt, is de vraag: "Kunnen we het ons in 1996 nog wel veroorloven dit solide en goed onderhouden gebouwencomplex te slopen?" Alleen ten koste van een hoog energieverbruik kan dit langdurige en gigantische karwei worden uitgevoerd. Het betekent bovendien dat een gigantische berg puin ergens in het milieu terechtkomt. En dat gebeurt dan in een tijd waarin we zorgvuldig ons afval scheiden en zoveel mogelijk materiaal wordt hergebruikt: flessen, glas, papier - noem maar op. Je hoeft geen milieudeskundige te zijn om in te zien dat behoud van de meelfabriek de beste manier is om het gebouw te 'recyclen' en het milieu te sparen.
Misschien is die veronderstelling niet in alle opzichten zo eenvoudig als ze lijkt. Zo kan het puin misschien worden gebruikt bij de aanleg van de vijfde baan van Schiphol. Herbestemming van de oude fabriek als bedrijfsverzamelgebouw trekt mogelijk veel verkeer aan, dat uit milieu-oogpunt op die plaats in de stad niet welkom is.

Koepel
Stiel heeft de Milieufederatie Zuid-Holland te Rotterdam gevraagd om te onderzoeken waar het milieu meer bij is gebaat: sloop (en nieuwbouw) van de meelfabriek of herbestemming. De probleemstelling van het onderzoek is officieel voorlopig als volgt omschreven: 'vergelijking van de milieu-effecten van sloop en nieuwbouw versus herbestemming van de gebouwen van de meelfabriek'. De aspecten die daarbij in aanmerking worden genomen zijn in elk geval:
- het ontstaan van sloopafval, inclusief energieverbruik bij slopen en vervoeren van afval.
- het gebruik van energie en grondstoffen bij nieuwbouw en herbestemmingsbouw.
- het blijvend energieverbruik bij nieuwbouw en herbe-stemming.

De Milieufederatie is een gespecialiseerde koepelorganisatie van particuliere milieu- en natuurorganisaties in Zuid-Holland. Deze koepel wordt financieel gesteund door de provincie, maar is geheel onafhankelijk. De stichting beschikt over een wetenschappelijke staf van vijftien medewerkers, die zelf onderzoek verrichten. Daarnaast heeft de Federatie een samenwerkingsverband met de Technische Universiteit Delft.

Onrendabel eigendom
Stiel heeft de federatie laten weten om historische reden voorstander te zijn van herbestemming. Stiel hoopt dan ook dat de uitkomst van het onderzoek enig gewicht in de schaal zal leggen ten gunste van het door haar bepleite alternatief. Uit de eerste contacten is echter reeds gebleken dat die uitkomst niet bij voorbaat vaststaat. Ongeacht de uitkomst stelt Stiel niettemin prijs op een objectief onderzoek.
Stiel heeft aan de eigenaar van de Meelfabriek, Meneba Meel B.V. te Rotterdam, gevraagd om de gegevens over de voorgenomen nieuwbouw, zoals aantal woningen, oppervlakte, inhoud etc. ter beschikking van de Milieufederatie te stellen. Dat zou de resultaten van het onderzoek alleen maar meer gewicht geven. Ook tegenover een gezamenlijke opdracht aan de federatie zou Stiel niet afwijzend hebben gestaan. Stiel wil de relatie met Meneba zeker niet polariseren, want dit bedrijf valt tot nu weinig meer te verwijten dan te zoeken naar een financieel gunstige oplossing voor haar onrendabele bezit in Leiden. Omdat ook de uitkomst van het onderzoek niet bij voorbaat vaststond, leek het voorstel van Stiel realistisch en Meneba wees het dan ook in eerste instantie niet af.
Ondanks herhaalde pogingen van Stiel bleven de contacten met de door Meneba als zaakgelastigde aangewezen projectontwikkelaar Van der Wiel in Noordwijk zonder resultaat. Niettemin vertrouwt Stiel er op dat Van der Wiel niet onverschillig staat tegenover de milieu-effecten van zijn plannen.

Henk Budel

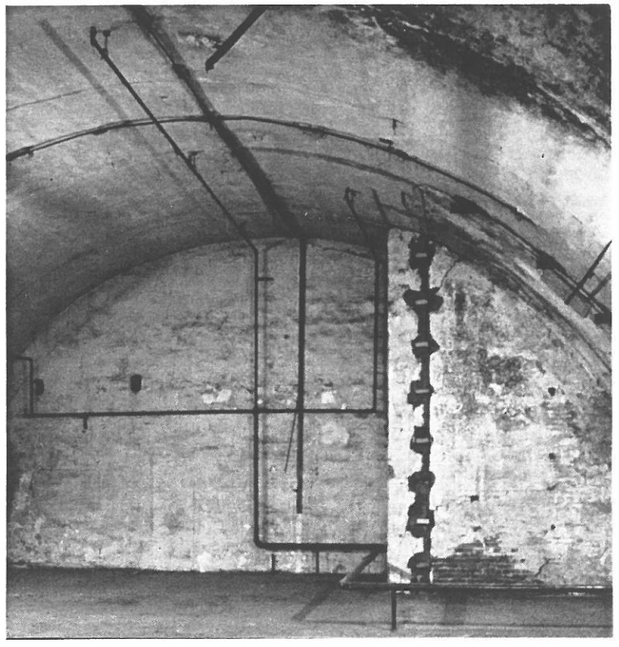

Gewapend betonnen gewelf van het dak van de krop-molen, gebouwd in 1896 volgens het monier-systeem Foto Reinier Verbeek

Twentse daadkracht in tricot

Valt de Meelfabriek te redden of zijn de Stiel-acties bij voorbaat gedoemd te mislukken? De Tricotfabriek, jarenlang bedreigd met sloop, stemt hoopvol over de kansen van behoud en herbestemming. Veel hangt echter af van de welwillendheid van de bestuurders, zo leert de Winterswijkse casus.

De Tricotfabriek *G.J. Willink* te Winterswijk is een overblijfsel van wat eens een bloeiende nijverheidstak was in Twente en de Achterhoek, de textielindustrie. De oudste delen van het Tricotcomplex dateren uit de laatste decennia van de negentiende eeuw. In 1888 start Gerrit Jan Willink, naamgever van de fabriek, zijn bedrijfje in een werkplaats achter zijn ouderlijk huis in Winterswijk. Dit groeit in deze eeuw langzaam uit tot een fabriek die op haar hoogtepunt in de jaren vijftig werk biedt aan zo'n achthonderd mensen. De ontwikkeling is duidelijk af te lezen aan de regelmatige uitbreiding van het complex met onder meer kantoorruimte, een ketelhuis en hallen met karakteristieke sheddaken.

Vanaf het einde van de jaren vijftig gaat buitenlandse concurrentie de Nederlandse textielindustrie echter meer en meer parten spelen. In de tijdspanne van twee decennia zakt de bedrijfstak nagenoeg volledig in elkaar. In 1978 moet daarom de Tricotfabriek haar deuren sluiten. In de jaren daarna staat het complex leeg en raakt in hoog tempo in verval. Een brand in 1989 richt bovendien grote schade aan in het oudste deel van de gebouwen. Van de zes schoorsteenpijpen die Tricot ooit telde staat er aan het begin van de jaren negentig nog slechts één overeind.

Betonskelet

Niet alleen als illustratie van de moderne sociaal-economische geschiedenis van Winterswijk is Tricot van grote waarde, ook vauit architectuurhistorisch en bouwtechnisch oogpunt zijn verschillende gebouwen van het complex interessant. Zo is de Tricotfabriek de meest complete nog bestaande textielfabriek van de hand van Gerrit en Arend Beltman. Het eerste gebouw van het complex, gelegen aan de Wilhelminastraat, dateert uit 1890 en is ontworpen door Gerrit Beltman, een van de belangrijkste industriële architecten in die tijd. Deze had zich gespecialiseerd in de bouw van textielfabrieken. Uit zijn ontwerpen, die overwegend neo-renaissancekenmerken vertonen, is Beltmans grote aandacht voor detail is af te lezen. Rond de eeuwwisseling was Beltman goed voor maar liefst eenzesde deel van de totale Twentse bouwproduktie. Het merendeel van de door hem ontworpen fabrieksgebouwen is inmiddels gesloopt.

Gerrits zoon, Arend Beltman, was in 1912 verantwoordelijk voor het ontwerp van de nieuwe spoelerij van Tricot, het fabrieksgedeelte waar de vervaardigde garens op grote klossen werden gewikkeld. Arend koos voor een betonskeletconstructie, in die tijd een novum in de fabrieksbouw. Beton was een vrij nieuw bouwmateriaal waarmee aan het einde van de negentiende eeuw de eerste experimenten waren gedaan in Frankrijk en Duitsland. Aan het begin van de twintigste eeuw verschenen ook in Nederland de eerste gebouwen opgetrokken uit een monolithische constructie met vloeren, steunkolommen en balken van gewapend beton. Door toepassing van deze methode kon niet alleen gemakkelijker een gebouw met verdiepingen worden gemaakt, de geringe brandbaarheid van beton maakte deze constructietechniek nog interessanter voor toepassing in fabrieksbouw. Arend Beltman kan samen met enkele andere architecten tot de pioniers van betonskeletbouw in Nederland worden gerekend, de Tricotfabriek in Winterswijk als een van de oudste voorbeelden hiervan.

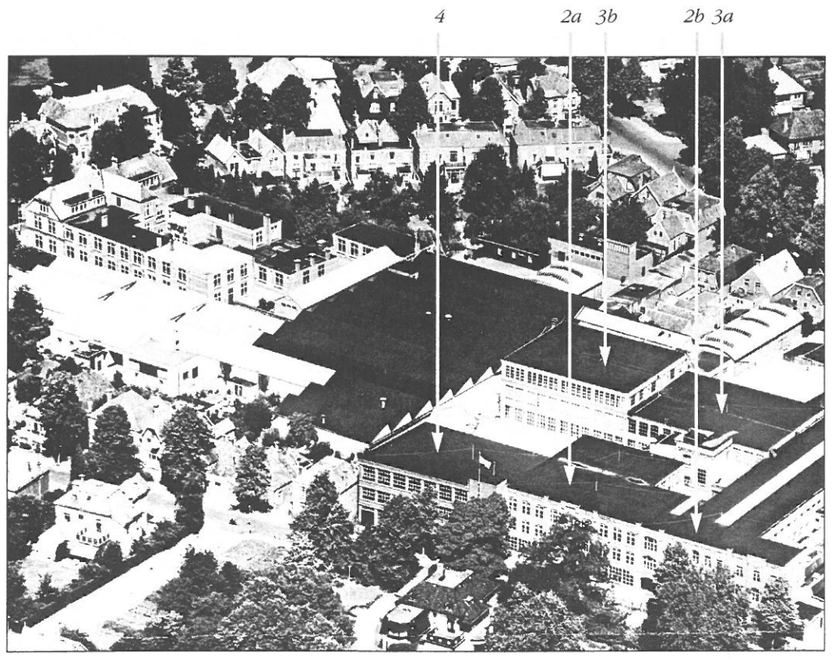

Bovenaanzicht van het fabriekscomplex in Winterswijk. De foto is genomen vanaf de Wilhelminastraat. De nummers op de foto corresponderen met de aanduiding op de plattegrond.
1. het eerste bedrijfsgebouw, gebouwd in 1889.
2a. de uitbreiding van 1905.
2b. nieuwbouw 1890-1915.
3a. spoelerij 1912.
3b. spoelerij 1915-1922.
4. uitbreiding 1934.
5. schoorsteen 1954.

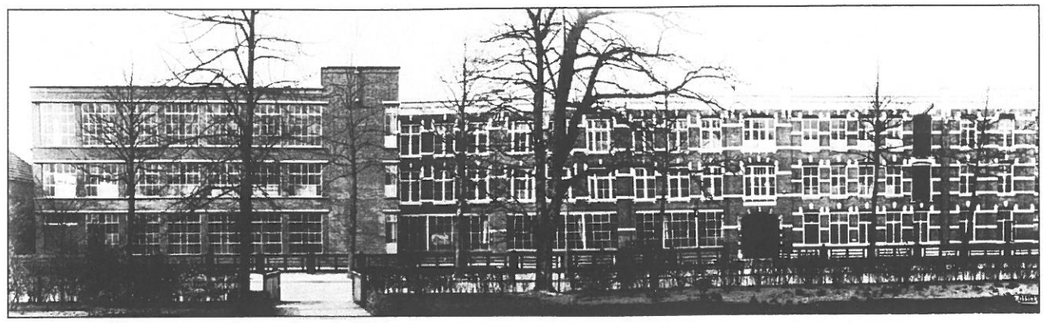

Montagefoto van het gevelfront in 1934

Sigarenkistje

Wanneer verhuur van het Tricotcomplex als bedrijfsruimte onhaalbaar blijkt, worden in de tweede helft van de jaren tachtig plannen ontwikkeld voor de bouw van supermarkten, wooneenheden en kantoren. In dezelfde tijd gaan de eerste stemmen op voor behoud en herbestemming van de fabriek. De belangrijkste voorvechters voor herbestemming van Tricot zijn een speciaal voor dit doel in het leven geroepen actiegroep en de Bond Heemschut. In hun streven krijgen zij een steuntje in de rug wanneer de Rijksdienst voor Monumentenzorg het Tricotcomplex opneemt in het in 1990 gestarte Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.). Binnen het gemeentelijk bestuur vinden hun ideeën daarentegen aanvankelijk weinig draagvlak. In 1991 brengt een onafhankelijk adviesbureau in opdracht van de gemeente Winterswijk een rapport uit over de toekomst van het Tricotcomplex. Hierin wordt het standpunt van het belang van behoud van Tricot onderbouwd. Het stuk vindt geen gehoor bij de gemeente en verdwijnt al snel in de onderste la.

In dezelfde tijd kampt de gemeente Winterswijk met ruimtegebrek voor haar diensten. Naast nieuwbouwplannen passeert de optie van gebruik van een deel van de Tricotfabriek voor huisvesting van het gemeentelijke apparaat. Op grond van een snelle berekening op een sigarenkistje concludeert de verantwoordelijke wethouder dat verbouwing van Tricot tot nieuw gemeentehuis zo'n slordige veertig miljoen gulden zou gaan kosten. Deze optie wordt daarom daarom van tafel geveegd.

In 1993 wordt de Tricotfabriek op de voorlopige Rijksmonumentenlijst geplaatst. Hierdoor ontstaat speelruimte voor de ontwikkeling van alternatieven voor sloop. Verschillende onderzoeken worden uitgevoerd naar mogelijkheden van hergebruik van de fabrieksgebouwen. De ideeën die leven variëren van appartementengebouw, kantoren, museum tot gemeentehuis. Een Delfts onderzoek concludeert dat realisatie van een nieuw gemeentehuis in de spoelerij niet op grote bouwtechnische bezwaren stuit. Ook schakelt het college van Burgemeester en Wethouders een onafhankelijk adviesbureau in om de kosten van vestiging van het gemeentehuis in de fabriek te berekenen. Veertien miljoen gulden blijkt nodig voor realisatie van de plannen, een conclusie die na de eerdere berekeningen groot opzien baart.

Tegelijkertijd blijkt steeds duidelijker dat behoud van Tricot op grote steun onder de bevolking kan rekenen. Een bijeenkomst over de toekomst van de textielfabriek in november 1993 trekt maar liefst zeshonderd mensen. Het ministeriële besluit de Tricotfabriek geen definitieve rijksbescherming te verlenen staat verdere uitwerking van de plannen van hergebruik dan ook niet in de weg.

Kentering

Toch tekent zich in de gemeenteraad van Winterswijk geen meerderheid af voor de Tricot-optie. Een kentering komt pas in februari 1995. Wanneer de collegepartijen PvdA, CDA en VVD geen overeenstemming weten te bereiken over de bouw van een nieuw gemeentehuis, wordt het Tricotplan uit de kast gehaald. De collegepartijen verklaren zich akkoord met huisvesting van het gemeentelijke apparaat in de spoelerij van Tricot. Dit besluit wordt met grote instemming ontvangen, temeer daar zo ook het oude gemeentehuis niet hoeft te wijken voor nieuwbouw.

In maart 1995 stemt de Winterswijkse gemeenteraad unaniem in met het dubbelbesluit dat voorziet in hergebruik van de spoelerij van Tricot en behoud van het oude gemeentehuis. De financiering van het project, dat 16,8 miljoen gulden zal kosten, levert geen onoverkomelijke problemen op. Naast de spoelerij zal het gebouw aan de Wilhelminastraat van de hand van Gerit Beltman behouden blijven. Binnen enkele maanden bereikt de gemeente overeenstemming met de eigenaar van het complex over de overname ervan. Dit maakt ook de weg vrij voor selectie van een architect die een plan moet opstellen voor de verbouwing van de spoelerij tot gemeentehuis. Eind november 1995 wordt de knoop doorgehakt en de opdracht uitbesteed aan het Amsterdamse bureau Architecten Cie. In het voorjaar van 1996 zegt ook de provincie Gelderland drie miljoen gulden toe voor de ombouw van de voormalige Tricotfabriek tot nieuw gemeentehuis. Het positieve advies van de *Stuurgroep herhuisvesting gemeentelijk apparaat* neemt het laatste obstakel voor de plannen weg. De ingebruikname van het nieuwe gemeentehuis is gepland in 1998.

Roel Schreinemachers

Illustraties overgenomen uit: Buiten Bedrijf, een uitgave van het PIE waarin aandacht wordt besteed aan bedreigd of al verdwenen erfgoed. Inlichtingen bij het PIE, Postbus 948, 3700 AX Zeist. Tel. 030-6932999

De directiekamers van de meelfabriek:
'Voornaam, maar eenvoudig'

Meneba gebruikt momenteel alleen nog de directiekamers in de meelfabriek, gelegen op de bel-etage met uitzicht op het binnenterrein. Vanaf de poort aan de Oosterkerkstraat zijn deze vertrekken niet zichtbaar. Interieurarchitect Ingrid Alkemade bekeek het vroegere verblijf van de De Kosters. "Hoewel de kamers niet meer als onderkomen van de directie fungeren, is ondanks de kille tussentijdse aanpassingen nog een zekere grandeur voelbaar."

Vanuit de achthoekige centrale hal betrad men de donkere gang naar het heilige der heiligen. De oorspronkelijk aparte vleugel werd pas later met twee verdiepingen verhoogd. Het moet gevoelsmatig een lange gang geweest zijn om bij de directeuren te komen.
We openen de zware teakhouten deur: ruime, hoge kamers, veel ramen maar toch heel donker door de deurhoge lambrisering van gewaterd teakhout. Donker parket. Geen opsmuk met details, uiterst sober vormgegeven. Deuren, kasten en verwarming zijn in de lambrisering opgenomen, een eenheid, zakelijk en met weinig persoonlijkheid van de oorspronkelijke directieleden. Zo hoorde het.
Architect B. Buurman ontwierp in 1940 de directievertrekken. Hij wist met een minimum aan middelen een sobere, functionele, maar voorname sfeer op te roepen. De maatvoering van de ruimten, de functies van materiaal en meubilair zijn uiterst degelijk, maar evenwichtig. Vakmanschap.
Oorspronkelijk bestonden de directievertrekken uit vier aaneengesloten ruimten die door middel van schuifdeuren met elkaar in verbinding stonden (vergelijkbaar met kamers-en-suites). De grote stalen ramen in de bakstenen gevels zorgen voor de zakelijkheid, die verder in het interieur wordt benadrukt.
Twee vierkante hoekkamers aan de kop waren bestemd voor mijnheer Arie en mijnheer Hans (de Koster), terwijl aan beide vertrekken een vergaderruimte aansloot. Voor een trappenhuis en uitgang moest deze symmetrische indeling in de jaren vijftig worden opgeheven. Het familiebedrijf kende waarschijnlijk eenvoudige besluitvormingsprocessen, want de vergaderruimte bleek overbodig.
Architect M.P. Schutte heeft met grote precisie de aanpassingen verricht. Door materialen te hergebruiken zijn de ingrepen nagenoeg onherkenbaar en logisch aangepast aan de stijl van Schutte's voorganger Buurman.
De lambrisering moet als verhulling voor de soberheid zijn bedoeld. Immers: schilderijen of welke andere versiering dan ook, zijn hierdoor overbodig geworden. Iets protserigs is nauwelijks te vinden, of het zou het kostbare houtfineer moeten zijn. Wat zal de architect zijn opdrachtgevers moeilijk hebben kunnen overtuigen van het nut van deze uitgave! Juist door de keuze van dit edelfineer echter, is een zekere voornaamheid voelbaar.
Van het meubilair zijn nog één bureau, één vergadertafel, één houten prullenbak en de oorspronkelijke stoelen aanwezig. Deze meubelen zijn zwaar, eenvoudig en gedateerd, dus veel liefhebbers zullen er niet voor zijn te vinden. Een nog door architect Schutte ontworpen tafel is helaas uit de ruimte verdwenen.
De meerwaarde van de directiekamers schuilt in het gevoel van geborgenheid die zij oproepen. Ook de eenvoudige voornaamheid kan een stimulans zijn voor volgende gebruikers. Een beetje frivoliteit zou echter niet misstaan in deze ruimten. Daardoor zou juist het bestaande karakter beter tot zijn recht kunnen komen!

Ingrid Alkemade
foto Niek Bavelaar

BLOEM

DE BANGE DUIVEL 1996

De Grafische Werkplaats Leiden 'De Bange Duivel', een werkgemeenschap van kunstenaars, vestigde zich in oktober van dit jaar in de Meelfabriek. Het zoveelste voorbeeld van spontane herbestemming van het monumentale fabrieksgebouw. De herbestemmende kunstenaars gaven commentaar op hun nieuwe vestigingsplaats in een grafiekmap met de toepasselijke naam *Bloem*. De map verscheen in een oplage van 60 genummerde exemplaren en bevat zeven prenten, en een tekst van de kunsthistoricus Michael van Hoogenhuyze.
De kunstenaars zijn: Aad van den Berg, houtsnede op bakpapier, bloem: *Allemaal brood*; Marlies van Boekel, gemengde techniek: *zonder titel*; Arjenne Fakkel, houtsnede op Japans papier: *De Meelfabriek*; Marijk Gerritsma, foto/toonets/linosnede: *Werkplaats*; Pol Jong, foto, barietpapier: *De duivel zal de kaars houden*; Ben Overdevest, linosnede: *zonder titel*; Peter Voorn, zeefdruk/tekening: *Er licht een schip dat Vrijheid heet*
Er zijn nog een aantal exemplaren van de map te koop, de prijs is *f* 175,- verkrijgbaar bij het atelier van De Bange Duivel in de meelfabriek of bij Pol Jong tel 071- 5124454.

Hierbij de tekst die kunsthistoricus Michael van Hoogenhuyze schreef voor de Grafiekmap van De Bange Duivel.

De meelfabriek

of hoe de tijd nieuwe betekenissen doet ontstaan

Om in een bepaalde ruimte werkelijk zinvol te kunnen leven als mens moet men zich kunnen oriënteren. Anders is het alleen mogelijk te vegeteren en de directe aanleidingen te gebruiken om te kunnen overleven. In zo'n ruimte zijn voor die oriëntatie herkenningspunten noodzakelijk.
Het is nauwelijks mogelijk om in een stad dergelijke bakens vooraf te bedenken en neer te zetten. Meestal leveren oude gebouwen en monumenten in de loop van eeuwen deze functie. In de woonerven van nieuwbouwwijken ontbreken die punten. Veel mensen hebben wel meegemaakt dat zo'n woonerf een hinderlijk doolhof kan zijn in plaats van een overzichtelijke woonomgeving.
Deze bakens lijken te ontstaan door een vreemd onverwacht complot met de tijd. De Burcht is een goed voorbeeld. Op een centraal punt in Leiden, tussen de twee armen van de Rijn, verborgen achter de huizen, staat een uniek bouwwerk. Het is niet mooi en de functie is ook niet goed herkenbaar meer. Maar iedereen in Leiden weet dat je pas in Leiden bent geweest als je op de Burcht hebt gestaan en gekeken hebt over de daken van de binnenstad. De plaats is zo beroemd dat ik een keer in een Armeense atlas zo'n prentje heb gezien van een uitzicht

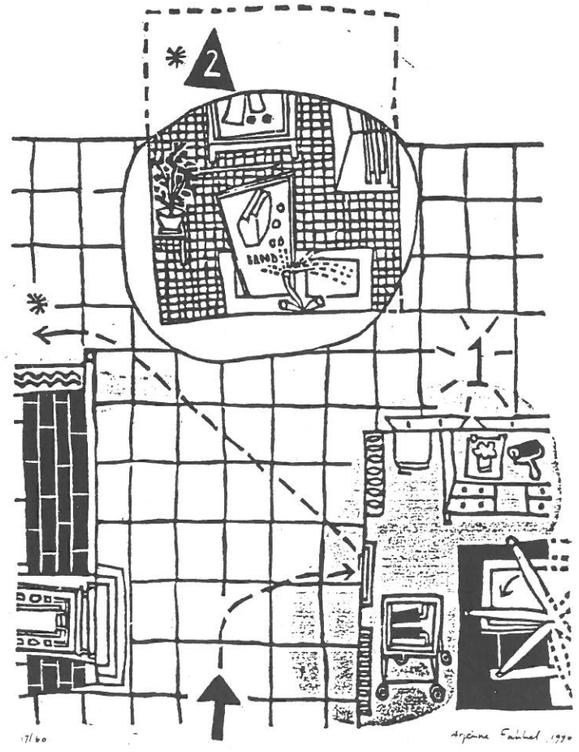

Arjenne Fakkel, houtsnede op Japans papier: *De Meelfabriek*

Ben Overdevest, linosnede; *zonder titel*, 1996

van de Leidse Burcht op de Hooglandse Kerk. Onvoorstelbaar om een afbeelding van deze plek te zien in een atlas in het Armeens, en wellicht gedrukt in Venetië. Dit monument zonder functie is niet weg te denken uit Leiden, de stad zou niet meer zichzelf zijn als die plaats volgebouwd zou worden met 'appartementen op toplocatie'.

Het proces waarin een gebouw in een complot met de tijd een baken wordt is goed te zien in de geschiedenis van de Meelfabriek. Eens stond die fabriek tussen een aantal andere grote bedrijven. Toevallig heeft de geschiedenis het zo gewild dat de meelfabriek als laatste is blijven staan. Het verdwijnen van de andere fabrieken heeft bij mijn weten nauwelijks enige aandacht gehad. De aanleg van nieuwe parken en plantsoenen op die plek is zelfs een uitgesproken geschenk voor de omwonenden.

Maar nu is de meelfabriek een baken geworden. Het is een van de hoogste gebouwen van de stad. Het is een fascinerende gedachte dat bijna iedereen die in de buurt woont zich wel eens heeft afgevraagd hoe het zou zijn om in de fabriek rond te dwalen of vanaf de bovenste torentjes over de stad uit te kijken. Het bedrijf is verdwenen, de functie daarmee onmiddelijk onduidelijk geworden. Wat overblijft is een verwarrende steenklomp als de grootst denkbare kubistische sculptuur, gebouwd in een vorm die elders in de stad niet is terug te vinden. De schaal wijkt zo af van de andere gebouwen of de begroeiing in de omtrek, dat al op een geringe afstand de hoogte en de grootte nauwelijks is te schatten. Het gebouw staat in het voormalige industriegebied aan de Zijlsingel in een gedeelte van de stad waar geen andere opvallende monumenten te vinden zijn, zoals in de omgeving van de Breestraat.

Door het verdwijnen van de andere fabrieken is de meelfabriek des te meer een symbool geworden voor de industrie als geheel, de periode waarin mensen nog konden wijzen naar de plaatsen in de stad waar produkten werden vervaardigd, of waar arbeid werd verricht. Nu bevinden de bedrijven zich buiten de stad op plaatsen die we in hedendaagse vorm nog oninteressant en anoniem vinden, of worden de meeste produkten ingevoerd maar niet meer in ons land vervaardigd.

De meelfabriek is een symbool geworden van alle heroïek die we in verband brengen met de 19de eeuwse industrie, triomfantelijk en tegelijkertijd verwijzend naar alle strijd die daar zo concreet voelbaar kon zijn. En zoals al dat soort dubbelzinnige gebouwen, een kasteel met kerkers, een graftombe waaraan je het zware werk van duizenden slaven kon aflezen, of een kerk waar eeuwen aan gebouwd is, met opoffering van stadswijken, geconstrueerd met riskante gewelven die konden instorten, heeft het gebouw alle fuctionaliteit verloren en is er niet meer over dan een opgeblazen symbool van een voorbije tijd.

Nu de kolos functieloos is geworden en alleen het kale bestaan als rechtvaardiging kan aanvoeren wordt er door de omstanders aandacht gevraagd voor constructie, vorm en betekenis.

Zoals de prenten van de Burcht in Leiden zijn gemaakt in een periode dat het gebouw geen enkele functie meer had, en de Leidse Singels in boeken werden bezongen op het moment dat de betekenis van defensiegordel was verdwenen, biedt de meelfabriek nu onderdak aan kunstenaars op het moment dat er over de sloop wordt nagedacht. Het is een veel voorkomend verschijnsel dat mensen idealen formuleren op het moment dat wat als ideaal wordt gezien dreigt te verdwijnen of net verdwenen is.

Michael van Hoogenhuyze

'Daar zijn de 2 kwadraten' van El Lissitzky

Op 16 december 1992 werd de muurschildering 'Daar zijn de 2 kwadraten' van El Lissitzky op de Meelfabriek in Leiden onthuld. De monumentale schildering is in de loop van de tijd een baken in de stad geworden. Nu vier jaar later dreigen er weer plannen de Meelfabriek af te breken. Niet alleen mag dit monument van industrieel erfgoed niet verloren gaan, ook de Lissitzky moet voor Leiden behouden blijven. De '2 kwadraten' is een ode aan De Stijl, die in 1917 in Leiden werd opgericht en tevens zo'n beetje de eerste boreling van Stichting Tegen Beeld, die nu naam en faam heeft gemaakt met haar project 'Gedichten op Leidse gevels'. Bij de onthulling in 1992 hield dr Kitty Zijlmans, verbonden aan de vakgroep Kunstgeschiedenis te Leiden, de volgende inleiding.

In 1921 ontmoette de Russische constructivistische kunstenaar El Lissitzky, die zichzelf ingenieur-architect noemde, in Berlijn Theo van Doesburg, oprichter van het tijdschrift en de kunstenaarsgroep De Stijl. Zij raakten bevriend en werkten een tijdje samen. Beiden waren zij intensief bezig met het propageren van een nieuwe stijl in de kunst, in beide gevallen een objectloze, abstracte stijl, waarmee een nieuw wereldbeeld samenhing: Van Doesburg wilde de wereld zuiveren van overbodig ornament en streven naar een universele absolute harmonie, Lissitzky streefde naar een esthetische produktie die uitging van geometrische basisvormen en pure kleuren. Geen wonder dat Van Doesburg zo geporteerd was van Lissitzky en Lissitzky een speciale band had met De Stijlmensen: hun ideeën en vormtaal bleken zeer verwant te zijn. In 1922 publiceerde Theo van Doesburg een Nederlandse bewerking van het sprookje 'Van 2 kwadraten' van El Lissitzky uit 1920 in *De Stijl*, als een hommage aan Lissitzky en diens ideeën. Met het sprookje, zo liet Lissitzky weten, wilde hij een elementair idee met elementaire middelen op zodanige wijze verbeelden, dat het kinderen aanzette tot een actief spel en dat voor volwassenen een fraai schouwspel zou opleveren. Het sprookje moet gezien worden als een soort langzaam bewegende film, waarbij de erbij geschreven tekst bedoeld is als de spreekstem bij een film (men kende toen immers nog nauwelijks sprekende films). De acteurs zijn de twee kwadraten.

Het sprookje gaat, na de opdracht 'aan alle, alle kinderen' en de oproep niet te gaan lezen maar met papier, stokjes en lijm aan de slag te gaan, als volgt (de vertaling is van Van Doesburg): 'Daar zijn de 2 kwadraten', 'zij komen van verre naar de aarde' en 'zien zwart onrust', 'één stoot [van het rode kwadraat] en alles valt uit elkaar' en '[tenslotte wordt het rood] op zwart gebeeld, klaar, waar', 'hier einde en voorwaarts'. De bladzijde uit het sprookje 'Daar zijn de 2 kwadraten', zoals gepubliceerd in *De Stijl* (p. 281) in de Nederlandse bewerking, is nu door Jan Willem Bruins in enorme afmetingen geschilderd op een buitenmuur van de Meelfabriek in Leiden, de stad waar Theo van Doesburg De Stijl oprichtte. De schildering is een ode te noemen aan De Stijl, aan Van Doesburg en aan Lissitzky, maar ook aan zuiverheid van ideeën en aan utopie. Want het sprookje wil laten zien dat de constructivistische/suprematistische ideeën de wereld kunnen zuiveren van overtollig, nutteloos ornament en van kitsch. Zulke ideeën hebben nog niet aan kracht ingeboet. Ook geloofde Lissitzky oprecht in de nieuwe wereldorde, die op de Russische revolutie zou gaan volgen (niet voor niets overwint het rood hier het zwart). Dat de geschiedenis Lissitzky's verwachtingen heeft achterhaald, doet echter niets af aan zijn geloof in een betere wereld. Misschien is dat een utopie, maar wat zou Lissitzky het prachtig hebben gevonden wanneer zijn utopie zou voortleven.

Deze muurschildering is in meer opzichten een markant teken dat niet alleen de Meelfabriek siert - een reden temeer om het gebouw te laten staan - maar ook de stad Leiden. Ze laat zien dat een sterke vorm en een goed concept niet aan kracht verliezen. Het is een prachtig ontwerp, dat bovendien zeer goed is uitgevoerd en het gedenkt de samenwerking tussen Van Doesburg en El Lissitzky op stijlvolle wijze.

Kitty Zijlmans
Vakgroep Kunstgeschiedenis RU Leiden

Zie *De Stijl*, V 10/11, 1922, pp. 273-291.

Zie voor de Russische versie van het sprookje: *El Lissitzky: Maler, Architekt, Typograf, Fotograf. Erinnerungen, Briefe, Schriften*, übergeben von Sophie Lissitzky-Küppers, Dresden: Verlag der Kunst, 1967.

Het sprookje is ook als losse uitgave in het Duits verschenen in 1922 bij het Skythen Verlag te Berlijn.

Illustratie diatheek Kunstgeschiedenis

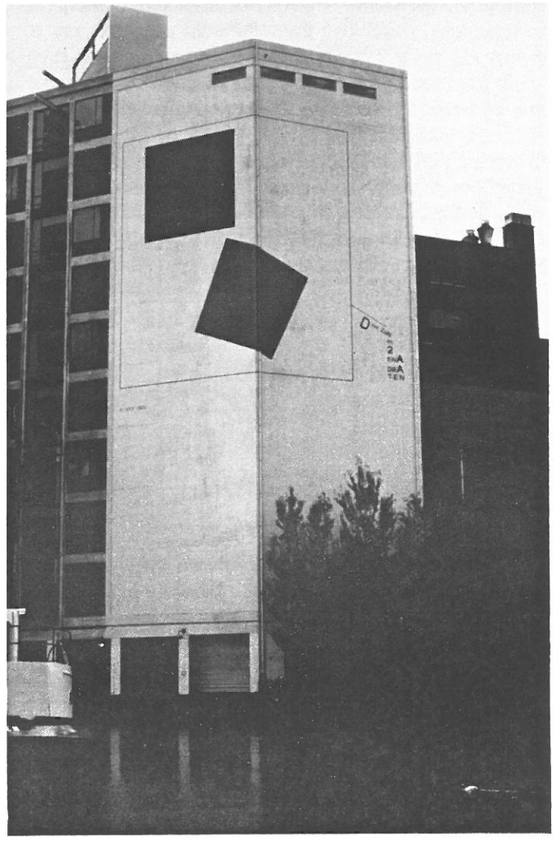

Plannen voor de meelfabriek

Sinds de sluiting van meelfabriek de Sleutels in 1988 zijn tientallen plannen voor het complex en het omliggende terrein ontwikkeld. Een groot deel is gemaakt door, of in opdracht van projectontwikkelaars. Sommigen waren uit op het snelle gewin, anderen maakten serieuzere plannen.
Daarnaast is een aantal studenten van verschillende universiteiten en hogescholen op de locatie afgestudeerd. Een van hen is de Leidse architect Marcel van Dijk, die ook binnen Stiel actief is. Hij maakte in 1990 een volledig uitgewerkt plan voor herbestemming. Onlangs presenteerden de Leidse afdelingen van Groen Links en de VVD een eigen notitie met uitgangspunten voor eventueel hergebruik. Hieronder volgt een kort overzicht van een aantal ideeën.

De projectontwikkelaar
Sinds 1988 is de eigenaar van de meelfabriek in gesprek met de Noordwijkse aannemer/projetontwikkelaar Van der Wiel. Samen met architectenburo KPD uit Oegstgeest lanceerde hij in de afgelopen jaren verschillende plannen. Een van die voorstellen ging uit van gedeeltelijk hergebruik van het complex, maar daar staat Van der Wiel op dit moment niet (meer) voor open.

Het plan Van Dijk
Vanaf 1989 heeft Marcel van Dijk gewerkt aan een plan voor herbestemming van de meelfabriek. Eerst maakte hij een werkstuk voor zijn afstuderen, dat hij later verder uitwerkte en aanpaste in samenwerking met architect Reinier Verbeek. Dit door architectenmaatschap Van Dijk en Verbeek uitgewerkte plan ging uit van een nieuwe bestemming voor een groot deel van de gebouwen. Zo zou het in de jaren zeventig verrezen pand waarin de werkplaatsen waren ondergebracht, in hun plan ongewijzigd blijven. Het zou bijvoorbeeld te gebruiken zijn als bedrijfsverzamelgebouw. De productiegebouwen zouden worden omgebouwd tot kantoren, terwijl het koffergebouw (ketelhuis) uit 1896 werd aangepast om te dienen als atelierwoningen. Het silogebouw uit de jaren zestig (de twee kwadraten) zou als kunst en cultuurruimte moeten dienen en in het silogebouw uit de jaren vijftig waren woningen voorzien.
In het plan Van Dijk-Verbeek is geen plaats voor het meelmagazijn met de paddestoelvloeren, de monumentale silo uit 1904, de fietsenstalling of het kantoorgebouw. Gezien de recente ontwikkelingen ten aanzien van het silogebouw, lijkt het verstandig het plan aan te passen aan de laatste inzichten.

De politieke partijen
Onlangs hebben de Leidse afdelingen van Groen Links en de VVD een eigen notitie uitgebracht, waarin zij hun uitgangspunten formuleren voor bestemming van de meelfabriek. Beide partijen gaan uit van sloop van een zo klein mogelijk deel van het complex. Het gebouw van de technische dienst verdwijnt in beide plannen om plaats te maken voor woningbouw aan de overzijde van de door te trekken Binnen Oostsingel.
Groen Links noemt als belangrijkste argument voor behoud de duurzaamheid van goed te gebruiken en degelijk geconstrueerde gebouwen. Als bestemming denkt de partij aan goedkope woningen, variërend van HAT-eenheden tot centraal-wonen en zogenoemde 'levensloop'-projecten. Daarnaast suggereert Groen Links de vestiging van culturele uitgaansfuncties en kleinschalige bedrijvigheid.
De VVD noemt als voornaamste argumenten voor behoud de zeldzaamheidwaarde van het complex en de mogelijkheden tot hergebruik van de bestaande gebouwen. De liberalen stellen als bestemmingen voor: duurdere koopwoningen en publieke functies als een klimcentrum, een kinderdagverblijf, een squash- en saunacentrum en een museum.

Conclusie
Er zijn voldoende ideeën om voor het complex een nieuwe bestemming te vinden. Tot nu toe ontbreekt bij het gemeentebestuur echter de politieke wil om de haalbaarheid van herbestemming zorgvuldig te laten onderzoeken.

Paul Kop

Impressie van het plan van GroenLinks

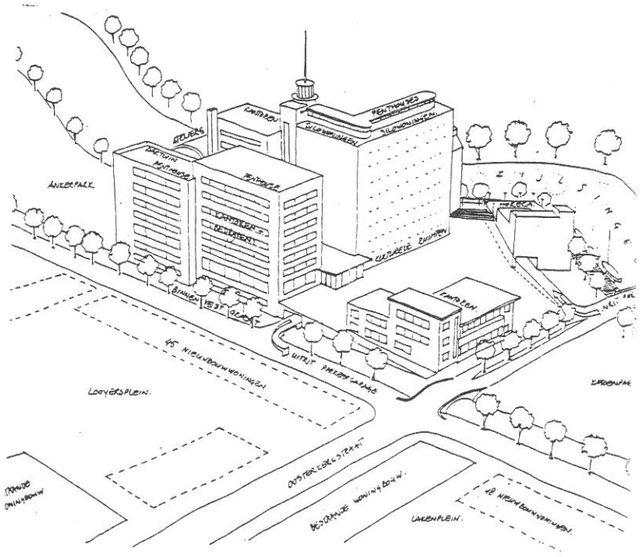

Meelfabriek - Herbestemming

foto dickhoff

uw fotografisch geheugen!

oegstgeest irislaan 63 071-5174917
leiden haarlemmerstraat 207 071-5140005

"J. ZIERIKZEE"
MAATSCHOENMAKERIJ
H. P. H. NUSTELING
BAKKERSTEEG 3
2311 RH LEIDEN
TEL. 071-131156

KEUZENKAMP B.V.
NATUURSTEEN DESIGN
WAARDIGE MONUMENTEN
DIE EEN GEDACHTENIS UITSTRALEN
HAAGSE SCHOUWWEG 10 A, 2332 KG LEIDEN
FAX: 071 5768403 TELEFOON: 071 5764047
NAAST DE INGANG VAN BEGRAAFPLAATS "RHIJNHOF"

Keuzenkamp B.V. Natuursteen maakte het STIEL mogelijk de volgende gedenkstenen in Leiden te plaatsen:
Eerste Stoommachine Textielindustrie 1816 Zamenhofstraat 1992
Parmentier / Aalders Langegracht 1995
Coöperatie Vooruit (revisie openingssteen) Korevaarstraat 1995